PLECS D'HISTÒRIA LOCAL

Plecs d'Història Local és una revista trimestral que publica articles originals de recerca i reflexió sobre història local i comarcal i en divulga la producció editorial i les activitats en l'àmbit territorial de les terres de parla catalana.

2026 NOVEMBRE

203

EDITORIAL: Jaume I i al-Azraq: ... 1
TEMES 1: Jaume I i al-Azraq: ... 2
TEMES 2: La figura d'al-Azraq ... 6
TEMES 3: Conqueridors i ... 10
TEMES 4: Jaume I i al-Azraq: ... 14
PATRIMONI: Els camins de Jaume I... 18
RESSENYES 20
TRIA DE NOVETAT 22
TAULELL: XV Congrés de la CCEPC ... 24

ANDREU GINÉS I SÀNCHEZ. Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià

JAUME I I AL-AZRAQ: COM RECORDAR, COMMEMORAR I REIVINDICAR-LOS 750 ANYS DESPRÉS?

Entre els actes més destacats de l'any 1976 per commemorar el setè centenari de la mort de Jaume I hi hagué la missa celebrada al monestir de Poblet, el 21 de setembre, sota la presidència dels reis d'Espanya. Hi assistiren els arquebisbes de Tarragona i València, el bisbe de Mallorca, el president del Tribunal Suprem, l'alcalde de Barcelona, els presidents de les diputacions de València i Balears, diversos ministres, representants institucionals aragonesos i, fins i tot, el síndic de Montpeller.[1]

Mausoleu de Jaume I, obra de Lluís Domènech i Montaner, actualment situat a l'Ajuntament de Tarragona. Font: Viquipèdia.

La presència de tants i tan significats dignataris del règim donava fe de la importància i utilitat que tenia la figura de Jaume I per legitimar polítiques i polítics. Alhora, segons qui prenia la paraula, servia per reivindicar «la unidad de España», «*els furs* [valencians] antiguos y nuevos» o la «joyosa (sic) germanor» entre aragonesos, mallorquins, valencians i catalans.

Paral·lelament, l'efervescència antifranquista a casa nostra assolia l'any 1976 el moment culminant, amb la reivindicació de la catalanitat com a element encavallat en el conjunt de lluites. Així, al País Valencià i a Mallorca, la reivindicació popular de l'autogovern s'associà a les diades històriques vinculades a la conquesta dels territoris pel rei En Jaume; per bé que, aquell any, encara foren prohibides pel règim.[2]

Cinquanta anys després, l'aniversari de la mort de Jaume I ha tingut un caràcter més discret. Amb un catalanisme en hores baixes, les institucions polítiques rarament apel·len al passat compartit, mentre que la figura del rei «Conqueridor» ha provocat incomoditats dins d'algunes esquerres. Paral·lelament, al-Azraq, més cabdill indígena i contrapart valenciana de Jaume I, ha adquirit protagonisme, puix va morir el mateix any que Jaume I.

En aquest número de *Plecs* volem donar compte de la dimensió històrica i popular d'aquestes dues figueres, tot recollint l'avanç en el coneixement històric del procés de conquesta, dels temps en què van viure, de la presència en la cultura popular i de les visions històriques dels personatges, i també aprofitem per endinsar-nos en el patrimoni vinculat a Jaume I i al-Azraq. Perquè, de la manera com els imaginem i coneixem, també imaginem i fem el país. ■

Nota

1. Agencia Logos, «Los Reyes clausuraron la conmemoración del VII centenario de la muerte de Jaime I», *Ya*, 22 setembre 1976.

2. Consells Populars de Cultura. *Fulls d'Orientació Valencianista*, núm. 1, [1978]. Dipòsit Digital de Documents de la UAB, https://ddd.uab.cat/pub/ppc/fulorinac/fulorinac_a1976m10n1.pdf (consulta: 29-9-2026).

SUPLEMENT GRATUÏT DE LA REVISTA L'AVENÇ núm. 535

DOI 10.60940/plecsn199id9800575

(Jaume I i al-Azraq)

ANTONI FURIÓ. Universitat de València

JAUME I I AL-AZRAQ: COLONITZACIÓ CATALANA I RESISTÈNCIA INDÍGENA 750 ANYS DESPRÉS

L'abril de 1276, al-Azraq va morir davant les muralles d'Alcoi. Tres mesos després, el 27 de juliol, va morir Jaume I, sense que puguem saber amb certesa si va ser a Alzira, de camí cap a València o ja a la capital. Enguany fa, doncs, set-cents cinquanta anys de la mort de tots dos. La coincidència convida a mirar-los plegats, no perquè fossin figures equivalents ni perquè protagonitzessin un duel personal sostingut durant trenta anys, sinó perquè encarnen les dues cares d'un mateix procés històric. Jaume I és el rei conqueridor, fundador del Regne de València i origen llunyà de la societat valenciana actual. Al-Azraq representa la resistència d'una societat indígena que intentava evitar la seva destrucció política i la colonització del territori.

La memòria els ha tractat de manera molt desigual. Jaume I continua ocupant el centre del relat històric valencià: estàtues, carrers, places, premis, institucions i celebracions en perpetuen el nom. Aquesta omnipresència simbòlica conviu, tanmateix, amb una certa incomoditat entre les autoritats valencianes actuals, receloses de tot allò que pugui remetre a la matriu catalana de la fundació del regne o ser interpretat en clau catalanista. Això ajuda a entendre el perfil discret que està tenint la commemoració dels set-cents cinquanta anys de la seva mort. Al-Azraq, en canvi, ha sobreviscut sobretot en la memòria de les comarques centrals, associat als castells i al paisatge, a les festes de Moros i Cristians i a una biografia en què la documentació i la llegenda es confonen. Se n'ha dit que havia nascut a Alcalà de la Jovada, que era fill de pare musulmà i mare cristiana o que el seu malnom, El Blau, procedia del color dels ulls. No ho sabem. Abans de 1245, les certeses són escasses. Sabem, en canvi, que Abu-Abd-Al·lah Muhàmmad ibn Hudhayl era visir i senyor d'Alcalà, que dominava una xarxa de castells a les muntanyes situades al sud del Xúquer i que tenia prou autoritat per negociar amb el primogènit del rei.

També Jaume I és inseparable de la llegenda. El *Llibre dels fets*, construït entorn de la veu del monarca, presenta les conquestes de Mallorca i València com a empreses volgudes i afavorides per Déu. Més tard, la historiografia romàntica i els nacionalismes dels segles XIX i XX el convertiren en heroi fundador. Encara avui, la seva figura oscil·la entre la veneració i la condemna. Però la història no és un tribunal encarregat de distribuir retrospectivament innocències i culpabilitats, sinó una manera de comprendre el passat en la seva complexitat. Jaume I fundà un regne dotat de lleis, moneda i institucions pròpies, i contribuí decisivament a configurar el mapa polític i lingüístic que ha arribat fins a nosaltres. Ho feu mitjançant una conquesta que desarticulà la societat andalusina i obrí el territori a una colonització cristiana procedent sobretot de Catalunya, però també d'Aragó i d'altres territoris. Una realitat no anul·la l'altra.

Anomenar colonització aquest procés no significa aplicar abusivament al segle XIII un concepte encunyat per descriure els imperis contemporanis. Els mateixos textos medievals parlen de *populare*: instal·lar pobladors a les terres conquerides. La guerra atorgava al monarca la facultat de repartir cases, camps, molins i rendes que fins aleshores havien tingut altres propietaris i altres usuaris. Els colons no arribaven a un país buit: perquè el territori pogués ser distribuït entre els nouvinguts, abans calia buidar-lo, totalment o parcialment, dels seus habitants. Josep Torró ha mostrat que la frontera no era un espai erm que esperava el treball dels pobladors cristians, sinó una creació de la mateixa conquesta: la població indígena era expulsada de les ciutats i de les millors hortes, reassentada en zones menys cobejades, sotmesa a noves rendes o, en el cas dels captius, convertida en botí.[1]

La colonització valenciana no es reduí a l'establiment d'un nombre limitat de cavallers, eclesiàstics o funcionaris damunt una societat que hauria continuat essencialment intacta. Durant les dècades posteriors a la conquesta, l'arribada de pobladors procedents sobretot de Catalunya i Aragó transformà profundament el territori: canviaren els titulars de la terra, les formes d'explotació, els circuits comercials, les jerarquies socials i, en molts llocs, la distribució mateixa de la població. Una part considerable dels andalusins hi romangué, especialment a les zones rurals de l'interior i del sud, però va restar sotmesa a un ordre polític, jurídic i fiscal que ja no era el seu. La seva persistència no desmenteix, doncs, la intensitat del procés colonitzador: entorn del 1300, després de les expulsions, les fugides i la immigració cristiana, els musulmans ja representaven menys de la meitat dels habitants del país.[2]

La fundació del regne i la subordinació de la societat andalusina no foren, doncs, dos processos paral·lels, sinó les dues dimensions d'una mateixa construcció colonial. Aquesta transformació social i territorial prengué forma política en la creació del Regne de València. Jaume I no es limità a incorporar les terres conquerides a Catalunya o Aragó, ni a repartir-les entre els nobles que l'havien ajudat en la guerra. En va

Antoni Furió. Jaume I i al-Azraq: colonització catalana i resistència indígena 750 anys després. DOI 10.60940/plecsn199id9800576

fer un regne nou, dotat de lleis, institucions, fiscalitat i moneda pròpies, directament vinculat a la Corona i menys sotmès, almenys inicialment, al poder de les grans aristocràcies catalana i aragonesa. La decisió frustrava les expectatives dels nobles aragonesos, que aspiraven a prolongar cap al sud i cap a la Mediterrània el seu propi espai polític, i convertia la conquesta en el punt de partida d'una societat nova. En aquest sentit, la fundació del regne marca també l'inici de l'existència històrica dels valencians: no perquè abans no hi hagués habitants, ciutats o formes complexes d'organització social, sinó perquè fou aleshores quan es constituí el marc territorial, jurídic i polític dins el qual prendria forma la nova comunitat.[3] Però aquesta comunitat nasqué d'una fractura: els colons cristians en passaren a ser membres de ple dret, mentre que els musulmans conquerits, encara nombrosos, en quedaren exclosos i subordinats.

Jaume I el Conqueridor, retrat pòstum de Gonçal Peris Sarrià i Jaume Mateu, 1427. Museu Nacional d'Art de Catalunya.

És en aquest sentit que podem parlar de resistència indígena. El terme *indígena* no designa cap essència ètnica ni estableix una identitat mecànica entre els andalusins del segle XIII i els pobles sotmesos pels imperis moderns. Defineix una relació històrica: eren els habitants d'un territori conquerit per forces exteriors i colonitzat amb pobladors nouvinguts. Miquel Barceló fou el primer a proposar aquesta mirada, desenvolupada després en els estudis sobre la conquesta i la colonització d'al-Àndalus.[4] El concepte té l'avantatge de desplaçar el punt de vista: els musulmans deixen d'aparèixer com una minoria religiosa que es rebel·la contra un regne ja constituït i recuperen la condició de població majoritària d'una societat vençuda que intentava preservar els seus espais de poder i d'autonomia.

El document que permet entendre millor aquesta confrontació és el pacte subscrit per al-Azraq el 1245, una peça excepcional perquè ens n'han arribat íntegrament les versions àrab i romanç.[5] No es tracta de dues redaccions exactament equivalents. En el text cristià, l'infant Alfons rep al-Azraq com a vassall «estimat», «honrat» i «lleial»; li reconeix Alcalà i Perpuxent i preveu la cessió gradual d'altres castells. En la versió àrab, en canvi, l'acord s'assembla més a una treva limitada i una aliança entre dos poders: al-Azraq conserva drets i rendes i es compromet a col·laborar durant tres anys en l'obtenció d'altres fortaleses. Allò que els cristians presentaven com una submissió feudal podia ser entès pel visir com un compromís temporal que li permetia conservar el seu poder i guanyar temps.

La divergència no era solament lingüística. Expressava dues concepcions de la sobirania i, sobretot, una correlació de forces que encara no s'havia resolt. Després de la presa de València, Xàtiva i Biar, la conquesta estava lluny d'haver-se acabat. El poder cristià controlava les ciutats, les vies principals i bona part de les planes fèrtils, però a les muntanyes del sud persistien fortaleses i comunitats capaces d'actuar com a subjectes polítics. La imatge d'un regne lliurat sense resistència després de 1245 procedeix, en bona part, del relat dels vencedors. Jaume I necessitava presentar la conquesta com una empresa consumada; per això, quan el conflicte esclatà de nou el 1247, convertí al-Azraq en «el nostre traïdor». Només podia ser considerat traïdor qui prèviament havia estat convertit, almenys en el llenguatge del conqueridor, en vassall i súbdit.[6]

La guerra durà, amb interrupcions, fins al 1258. No fou una peripècia marginal posterior a la conquesta, sinó la continuació d'aquesta. Al-Azraq articulà castells i comunitats del sud valencià, cercà suport exterior i aprofità la dificultat dels cristians per controlar un territori on encara eren minoritaris. La resposta de Jaume I inclogué una ordre general d'expulsió dels musulmans promulgada el 1248.[7] L'execució fou desigual i el rei mateix hagué de moderar-la, perquè els senyors necessitaven conservar els vassalls que treballaven les seves terres i pagaven rendes. Però l'amenaça i els desplaçaments forçats tingueren conseqüències enormes: alimentaren la resistència, buidaren espais i facilitaren nous repartiments entre combatents i colons.

Antoni Furió. **Jaume I i al-Azraq: colonització catalana i resistència indígena 750 anys després.** DOI 10.60940/plecsn199id9800576

(Jaume I i al-Azraq)

Pacte bilingüe subscrit entre al-Azraq i l'infant Alfons el 1245. Les versions romanç i àrab expressen concepcions diferents de l'acord. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, Pergamins de Jaume I, núm. 947.

La guerra posava així al descobert la contradicció central de la colonització valenciana. Els conqueridors volien terres i rendes: per apropiar-se de les primeres havien de desposseir o expulsar els seus habitants, però per assegurar-se les segones els necessitaven. La Corona protegia els sarraïns sotmesos i, al mateix temps, autoritzava campanyes que podien convertir-los en captius. Pacte i violència, protecció i espoliació, no eren moments successius ni realitats incompatibles, sinó parts d'un mateix ordre colonial. El 1258, al-Azraq perdé els darrers castells i hagué d'exiliar-se. Jaume I podia afirmar que li havia pres tot el que tenia i que l'havia expulsat de «la nostra terra».[8] El possessiu condensa el resultat de la conquesta: en una sola generació, la terra dels vençuts havia esdevingut la terra del rei.

Divuit anys més tard, al-Azraq tornà de l'exili en el context d'una revolta molt més extensa. Reduir la guerra de 1276 a la darrera aventura d'un cabdill envellit significaria tornar a ocultar-ne la dimensió social. Les aljames musulmanes suportaven una pressió creixent, mentre nous immigrants cristians reclamaven terres i els grups armats feien dels assalts, el saqueig i la captura de persones una via de promoció. Torró ha relacionat aquesta violència amb el bloqueig que experimentava la colonització durant els anys setanta: la manca de terres disponibles alimentava la frustració dels nouvinguts i convertia les comunitats indígenes en objectiu de depredació.[9] La guerra fou també una cacera humana. Homes, dones i infants formaven part del botí que es venia als mercats d'esclaus. No era una violència espontània, nascuda simplement de l'odi entre religions, sinó una violència amb una lògica econòmica precisa: permetia obtenir captius, bestiar i terres, i oferia als combatents expectatives de recompensa.

Al-Azraq tornà de l'exili amb un contingent de genets i morí al començament de la campanya, davant les muralles d'Alcoi. La resistència, però, no desaparegué amb ell. La revolta s'estengué per les comarques centrals i no fou sufocada fins al 1277, ja sota el regnat de Pere el Gran. Tampoc Jaume I n'arribà a veure el final. Els darrers mesos de la seva vida transcorregueren entre València, Alzira, Xàtiva, Gandia i Dénia, ocupat a reunir tropes, negociar rendicions, concedir guiatges i sostenir un regne que, gairebé quaranta anys després de la presa de la capital, encara no havia estat pacificat. La mort de tots dos protagonistes no posava fi a una lluita personal, sinó que revelava fins a quin punt la fundació del regne havia estat un procés llarg, violent i encara reversible.

Tanmateix, els vençuts no poden ser reduïts a la condició de víctimes passives. Negociaren i litigaren, fugiren, amagaren collites, reconstruïren comunitats i prengueren les armes. Al-Azraq fou una figura excepcional, però la resistència no depenia només d'ell ni es pot confondre amb la seva biografia. Convertir-lo en un heroi nacional *avant la lettre* seria tan anacrònic com presentar Jaume I com el creador conscient de la nació catalana moderna.[10] El visir defensava el seu poder, els seus castells, la seva família i un ordre polític islàmic; podia pactar amb reis cristians i enfrontar-se a altres musulmans. Però aquests interessos particulars no priven la seva actuació del caràcter de resistència. Els dirigents de qualsevol societat defensen sovint, al mateix temps, la seva posició i les estructures col·lectives que la fan possible.

Set-cents cinquanta anys després, no es tracta de substituir una llegenda per una altra, ni d'enderrocar l'estàtua de Jaume I per alçar-ne una d'al-Azraq. Es tracta d'eixamplar la mirada. Els valencians actuals som, històricament i lingüísticament, descendents sobretot de la societat sorgida de la colonització cristiana, però habitem un territori modelat durant segles pels andalusins. El nostre origen polític no és l'origen de la his-

Antoni Furió. Jaume I i al-Azraq: colonització catalana i resistència indígena 750 anys després. DOI 10.60940/plecsn199id9800576

Al-Azraq en el mural pintat per Tardor a Beniaia (la Vall d'Alcalà), 2023.

tòria del país. Reconèixer la violència fundacional no invalida tampoc el regne, els Furs, la llengua o la cultura que s'hi desenvoluparen; permet, en canvi, entendre històricament les condicions en què nasqueren.

Les commemoracions diuen més de qui commemora que no pas dels morts. Durant segles hem mirat el 1276 des del llit del rei moribund a Alzira. Podem mirar-lo també des de les muralles d'Alcoi, des dels castells de la vall d'Alcalà i des de les aljames atacades. Jaume I i al-Azraq no representen dos pobles eterns ni dues memòries que hàgim d'obligar a reconciliar-se. Representen el naixement desigual d'un ordre nou: la capacitat dels conqueridors per convertir la terra d'uns altres en «la nostra terra» i la capacitat dels conquerits per discutir, durant dècades, que la derrota hagués de ser definitiva.

Notes

1. Josep Torró, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, 2a ed., València, Publicacions de la Universitat de València, 2006; i «Viure del botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic», Recerques, 43 (2001), p. 5-32.
2. Josep Torró, «*Expellere Sarracenos*. Expulsions, reassentaments i emigració dels musulmans del regne de València després de la conquesta cristiana (1233-1348)», en Flocel Sabaté (ed.), *Poblacions rebutjades, poblacions desplaçades (Europa medieval)* Lleida: Pagès Editors, 2019, p. 71-103.
3. Antoni Furió, *Història del País Valencià*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1995.
4. Miquel Barceló, «Fer colònies i la historiografia catalana», *L'Espill*, 6 (2000), p. 30-45. Sobre la projecció comparada d'aquesta perspectiva, vegeu Thomas F. Glick; Antonio Malpica; Félix Retamero; Josep Torró (eds.), *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries): Destruction and Construction of Societies*. Leiden-Boston: Brill, 2018.
5. Robert I. Burns; Paul E. Chevedden, *Negotiating Cultures: Bilingual Surrender Treaties in Muslim-Crusader Spain under James the Conqueror*. Leiden-Boston-Colònia: Brill, 1999.
6. Robert I. Burns, «The Crusade against al-Azraq: A Thirteenth-Century Mudejar Revolt in International Perspective», en Mary Elizabeth Perry (ed.), *Warrior Neighbours: Crusader Valencia in Its International Context. Collected Essays of Father Robert I. Burns, S. J.* Turnhout: Brepols, 2013, p. 219-254.
7. Vegeu Torró, «*Expellere Sarracenos*», *op. cit.*, nota 2.
8. *Llibre dels fets*, caps. 361-377. La crònica presenta com un conflicte de «tres o quatre anys» una guerra que s'estengué, amb diverses fases, fins al 1258.
9. Torró, «Viure del botí», *cit. supra*, nota 1.
10. Sobre la construcció històrica i llegendària de la figura de Jaume I, vegeu Antoni Furió, *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*. Alzira: Bromera, 2007.

Antoni Furió. **Jaume I i al-Azraq: colonització catalana i resistència indígena 750 anys després.** DOI 10.60940/plecsn199id9800576

(Jaume I i al-Azraq)

PAU VICIANO. Universitat de València

LA FIGURA D'AL-AZRAQ: DE LA HISTÒRIA A LA MEMÒRIA DELS VENÇUTS

La primavera de 1276 moria en un atac a la vila cristiana d'Alcoi Muhammad b. Huḏayl Abū ʿAbd Allāh, conegut amb el sobrenom d'al-Azraq, «el Blau». Pocs mesos després, el juliol, moria també Jaume I, rei d'Aragó, de València i de Mallorca, comte de Barcelona i senyor de Montpeller, conegut aviat com el Conqueridor, i pels musulmans de l'època com «Jaume el de Barcelona» (Iacub al-Barsaluní) o directament «el tirà de Barcelona». Durant més de trenta anys al-Azraq va ser el personatge que representava la resistència a la conquesta cristiana i, en aquest sentit, la figura contraposada a Jaume I. L'origen d'aquest dirigent andalusí és poc conegut. Feia servir el tractament de visir (*wazir*) però no pot assegurar-se, com s'ha especulat, que hagués exercit aquest càrrec a la taifa de Dénia. De fet, apareix per primera vegada en les fonts signant el 1245, vora el castell d'Alcalà, el tractat del Pouet amb l'infant Alfons, fill primogènit de Jaume I. En qualsevol cas, en un moment en què Xàtiva i Dénia acabaven de ser conquistades, al-Azraq exercia encara una autoritat sobre diversos castells de les muntanyes de l'actual comarca de la Marina. En realitat, el pacte era un tractat de rendició honorable que preveia una treva de tres anys. Al-Azraq lliurava immediatament els castells més meridionals (Tàrbena i Pop) i en conservaria d'altres mentre visqués Jaume I (Alcalà i Perputxent), mentre que la resta (Castell, Xeroles, Margarida i Gallinera) els retindria durant tres anys –compartint les rendes amb Jaume I– i, passat aquest termini, quedarien en poder dels cristians.

L'estàtua eqüestre de Jaume I a la ciutat de València. Font: Viquipèdia.

Encara que amb objectius diferents, les dues parts aconseguien guanyar temps. La superioritat militar que les forces de Jaume I tenien en camp obert, per la força de xoc dels «cavalls armats», és a dir, la cavalleria feudal, s'esvaïa en un terreny desfavorable. El mateix rei, en la seua crònica, reconeixia que la muntanya «no és terra de brocar bé als cavalls armats». El terreny accidentat es prestava a accions guerrilleres i els castells, ben aprovisionats i defensats –els andalusins eren grans ballesters–, no es podien capturar sense un gran esforç que, de moment, no es podia emprendre o no semblava oferir una compensació adequada. Els avantatges militars d'aquesta «guerra asimètrica», en un principi, estaven de la part dels andalusins. Però era una posició defensiva, resistent en un nucli aïllat, i no semblava que pogués representar una amenaça per al domini catalanoaragonès del nou regne. Per a al-Azraq el pacte devia ser una forma de trampejar, potser esperant una revolta o una intervenció dels seus correligionaris nord-africans abans que conclogués la treva. Per això, quan el 1247 va capturar diversos castells que estaven en mans dels cristians, més que d'una «revolta» podria parlar-se d'una continuació de la resistència i de la conquesta. No se sap de segur quines van ser les circumstàncies de la represa de les hostilitats, però Josep Torró ja va remarcar (en *El naixement d'una colònia*, llibre fonamental que seguim) el fet que al-Azraq va ocupar el castell de Gallinera, una fortificació que segons el pacte hauria d'haver estat encara a les seues mans fins al 1248. Això fa pensar en alguna mena d'incompliment del tractat per part de Jaume I o en la pressió dels senyors i colons sobre la població i les terres d'aquest reducte musulmà. Però més enllà d'aquesta situació, també és

Castell d'Alcalà.

cert que no s'entenien de la mateixa manera les implicacions de la rendició en el context cultural cristià i en el musulmà. Per a Jaume I, al-Azraq s'havia convertit en el seu vassall i, per tant, li devia una fidelitat que anava més enllà dels acords concrets. En canvi, al-Azraq només es considerava vinculat per les clàusules del pacte. En qualsevol cas, no es tractava d'una revolta desesperada, sinó que es basava en la iniciativa i els recursos d'un petit estat islàmic construït en les muntanyes. Representava una forma de poder legítim a ulls dels andalusins del territori, que reproduïa fins a cert punt l'organització política, fiscal i militar dels antics emirats. Era un «microestat» gens menyspreable, atès que cap a 1250 controlava una vintena de castells, amb un territori tan gran com l'illa de Menorca i que reunia al voltant de 14.000 habitants.

L'aixecament d'al-Azraq, encara que limitat geogràficament a les muntanyes entre Alcoi i Dénia, va servir d'incentiu per a una rebel·lió general de la població andalusina acabada de sotmetre. Més encara quan, el dia de Reis de 1248, Jaume I va respondre anul·lant tots els pactes anteriors i ordenant l'expulsió de tots la població indígena del Regne de València a través de la frontera de Múrcia, que llavors se situava en la línia Busot-Biar. Aquest decret va incentivar la resistència andalusina, amb èxits inicials des d'Uixó, al nord, fins a Llutxent, al sud. Al-Azraq va passar a una operació ofensiva d'ambició estratègica: assetjar la fortificació del Benicadell, que d'haver estat capturada li hauria permès tallar el pas a les terres meridionals del regne. En un moment indeterminat entre 1248 i 1250, Jaume I aconseguí reunir un exèrcit poderós i derrotà les forces d'al-Azraq, que hagueren de retirar-se als castells de la serra. A partir d'aquest moment, el cabdill tractaria de fer valer la diplomàcia... o l'astúcia, fins i tot escrivint directament cartes amistoses a la mateixa reina Violant, perquè intercedís davant Jaume I. En algun moment difícil d'establir, però segurament posterior a la desfeta del Benicadell, fins i tot va expressar la intenció de convertir-se al cristianisme i prendre com a muller una dama de la noblesa. Si hagués estat així, hauria acabat integrant-se en la classe feudal, com va fer Abū Zayd, el darrer governador almohade de València que es va convertir, adoptant el nom de Vicent Bellvís, i es va unir a l'alta noblesa aragonesa. Però no era aquesta la idea d'al-Azraq. Quan Jaume I va acudir a Rugat amb una reduïda escolta de cavallers per tancar l'acord, sofrí una emboscada dels andalusins que estigué a punt de costar-li la vida. Aquest fet va impactar el rei, ja que fins aquell moment havia confiat en la paraula dels musulmans: «car anc (abans) sarraí no ens hagués trencada la fe que ens hagués promesa», va dir en la seua crònica.

El fet que al-Azraq pogués mantenir la insurrecció a les muntanyes durant una dècada llarga tenia molt a veure amb la capacitat de reconstruir a escala reduïda les estructures estatals islàmiques, que li donaven legitimitat i li permetien comptar amb una força militar permanent retribuïda. Però

Jaume I i al-Azraq

també comptava amb la complicitat de Castella que, de manera soterrada, mantenia una pugna amb Jaume I pel control de les comarques meridionals. La clau de la resistència era, però, la capacitat de mantenir proveïts de queviures els castells, cosa que els feia pràcticament inexpugnables. Confiant que gràcies al suport del rei de Castella aconseguiria una nova treva temporal, el 1258 va vendre totes les reserves de gra dels castells per obtenir diners amb què pagar el que devia als seus soldats. Segons la crònica, aquesta decisió tan arriscada havia estat aconsellada per un traïdor, que n'informà el rei. D'aquesta manera, la primavera de 1258 Jaume I atacà els castells rebels i, en una campanya sorprenentment breu, que ja havia acabat el mes de juny, aconseguí la rendició de tot el territori. Al-Azraq aconseguí, una vegada més, una rendició honorable, ja que va rebre algunes possessions en favor de parents i una suma en diners, amb l'obligació d'abandonar per sempre el Regne de València. No se sap de cert res sobre l'exili del cabdill, amb tota seguretat en terres islàmiques. Però es mantingué vinculat amb la sort dels andalusins vençuts, cosa que n'explica el retorn durant la insurrecció de 1275-1276.

Aquest nou –i darrer– aixecament dels andalusins sotmesos, quaranta anys després de l'inici de la conquista, tingué un abast generalitzat però, com assenyala Pierre Guichard, sembla poc coordinat, amb atacs locals o actes de resistència contra les agressions cristianes. Les incursions de forces granadines o nord-africanes van estimular o reforçar una insurrecció que, en el fons, era una resposta a la degradació progressiva de la situació dels indígenes andalusins davant la voracitat dels senyors i colons catalanoaragonesos. Alcoi, un dels nuclis forts cristians enmig de les comarques muntanyoses poblades pels musulmans, va ser objecte d'un atac dirigit per al-Azraq. Sembla que el fet s'esdevingué en maig de 1276, i no en l'abril, el dia de sant Jordi, com diu la tradició. El cert és que el vell líder musulmà resultà mort en l'enfrontament i els musulmans no pogueren assaltar la vila, tot i que derrotaren els cavallers cristians que els perseguiren. De fet, les forces musulmanes van obtenir victòries a les comarques meridionals que van alarmar els cristians i, especialment, el mateix Jaume I, que, a causa de la seva avançada edat i l'estat de salut, no pogué posar-se al capdavant de l'exèrcit cristià. Encomanà al seu fill gran Pere (l'infant Alfons ja havia mort) la tasca de reprimir la insurrecció i d'expulsar finalment tota la població indígena del regne, anul·lant tots els pactes anteriors. Pere el Gran, ja rei, sufocà l'aixecament, però no dugué a terme el darrer desig del seu pare. La població d'origen andalusí, de llengua àrab i religió musulmana, continuaria al regne com una àmplia minoria subordinada a la societat cristiana, feudal, i d'arrel sobretot catalana. En aquest procés de guerra i colonització, eclipsant la figura del darrer rei (*malik*) de València, la figura d'al-Azraq emergeix com el símbol de la resistència indígena.

Bust d'al-Azraq (Alcalà de la Jovada).

AL-AZRAQ EN LA HISTORIOGRAFIA VALENCIANA

Ja des dels inicis de la historiografia romàntica, al-Azraq s'ha vist com una contraposició a la figura gegantina de Jaume el Conqueridor. No deixa de sorprendre que en unes interpretacions del passat espanyol i valencià que feien dels musulmans una «dominació estrangera» el personatge haja despertat un sentiment d'admiració. Quasi podria dir-se que Jaume I i al-Azraq serien com Ricard Cor de Lleó i Saladí. Evidentment, la talla d'aquest príncep musulmà, capaç de derrotar els regnes croats de Palestina, no pot igualar-se al cabdill que liderava la resistència en un reducte muntanyós d'un regne situat exactament a l'altra banda de la mar. Però en els historiadors i cronistes valencians del segle XIX hi sura alguna mena d'admiració semblant. Vicent Boix, en *Historia de la ciudad y reino de Valencia* (1845-1847) podia al·ludir a la «traición», recordant els fets de Rugat, però el considerava així mateix «astuto» i «sagaz». El definia com un «hombre atrevido, valiente, orgulloso y capaz de resistir con su tenacidad á los golpes adversos de una revolución», és a dir, a l'impacte de la conquesta sobre la societat andalusina. Boix li atribueix una fantàstica genealogia que l'arrelava a la terra espanyola: «Hijo de padre africano y de madre española, unia al carácter de hierro del primero, la noble altivéz de la segunda». Fins i tot gosava fer-ne un retrat físic i moral, lligat a la seua suposa ascendència. Així, el descrivia com a «Joven, bien apuesto, moreno de color, de mirada viva y penetrante, de fácil producción, ora se explicase en lemosín, ora usase el idioma de

Pau Viciano. La figura d'al-Azraq: de la història a la memòria dels vençuts. DOI 10.60940/plecsn199id9800577

sus mayores, y dotado de una imaginación brillante, como el cielo andaluz que vió nacer á su madre, y de una sagacidad, semejante a la de pantera de los desiertos, donde se meció la cuna de su padre». Ara bé, no es tractava només d'un elogi personal, dirigit a l'heroi –o antiheroi– providencial, tan car a la sensibilitat romàntica, sinó que Boix mostrava empatia pel tràgic destí del seu poble. Referint-se al decret d'expulsió de 1248, deia: «Fácil es concebir el trastorno que este edicto real debía producir en unas gentes, que nacidas en el reino, se veían en la triste necesidad de dejar su patria, sus hogares, su reposo y su porvenir; obligándolas a buscar en tierra extraña un asilo hospitalario».

Representació coetania de l'entrada de Jaume I a Valencia amb els penons de la conquesta onejant a les torres. Castell d'Alcanyís.

Els prohoms de la Renaixença –especialment Teodor Llorente–, que havien exalçat la figura de Jaume I sobretot com a creador del Regne de València, no podien deixar de referir-se al seu enemic. La imatge que en fa Llorente en la seua síntesi dels monuments i la història valenciana titulada *Valencia* (1887-1889), ja no resulta tan positiva. Reconeixia la seua intrepidesa, però el considerava «ladino», és a dir, astut en un sentit més aviat despectiu: «uno de esos caudillos intrépidos y ladinos, que surgen tan fàcilmente de la nada en la raza árabe y fanatizan á los suyos». Per a Llorente, al-Azraq ja no té l'ascendència «espanyola» que li atribuïa Boix, sinó que és representant d'una «raça àrab» propensa a fanatitzar-se. Res no es diu ací del fet que la insurrecció era una forma de resistència davant la dominació cristiana. L'empatia de Boix pel cabdill i la tragèdia dels vençuts manca en la visió de Llorente. No debades, el patriarca de la Renaixença venia d'un romanticisme conservador. Però aquesta actitud no devia ser aliena al clima de «morofòbia», atiat també per escriptors i intel·lectuals, provocat per la Guerra d'Àfrica (1859-1860), on els marroquins es presentaven com a traïdors i fanàtics.

Amb la renovació historiogràfica del medievalisme valencià, iniciada als anys vuitanta i noranta del segle XX, es va prestar atenció a la societat vençuda per la conquista cristiana i, en aquest context, a la resistència indígena i a la figura d'al-Azraq. Autors com Pierre Guichard, Robert I. Burns o Josep Torró van ressituar el personatge i els episodis que va protagonitzar en el procés de conquista i colonització feudal, més enllà de l'excepcionalitat de la seua figura, que n'havia estat el punt de vista de la historiografia tradicional. Aquesta interpretació del significat d'al-Azraq ha anat difonent-se en estudis i obres de divulgació, però en els darrers anys la seua memòria s'ha vinculat també a la promoció del patrimoni material i cultural de les comarques que foren l'espai de la seua actuació. En aquest sentit, a través de la novel·la històrica s'ha plantejat també la visió de la conquista des del punt de vista dels andalusins, amb el protagonisme del seu cabdill. Bona prova de l'arrelament d'aquesta figura històrica és que enguany, al costat de la commemoració de Jaume I, s'ha organitzat l'Any al-Azraq des de sota, per part dels centres d'estudis comarcals i de les institucions locals de les comarques centrals valencianes. D'aquesta manera, a la història de la conquista i fundació del Regne de València, simbolitzada per Jaume I, s'afegeix el record de la societat vençuda.

Bibliografia

Ricard Bañó Armiñana, *Al Azraq y Alcoy*. Alcoi: Mariola Edicions, 2003.

María del Carmen Barceló Torres, «Documentos árabes de al-Azrāq (1245-1250)», *Saitabi*, 32 (1982), p. 27-41.

Robert I. Burns, «La guerra de al-Azraq de 1249», *Sharq Al-Andalus*, 4 (1987), p. 253-256.

Robert I. Burns; Paul E. Chevedden, «El tractat de rendició d'al-Azraq amb Jaume I i l'infant Alfons en 1245, el text àrab i el context valencià», *L'Espill*, 17-18 (1983), p. 242-257.

Pierre Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*. València-Madrid: Universitat de València-Biblioteca Nueva, 2001.

Enric Guinot, *Los valencianos de tiempos de Jaime I.* València: Tirant Humanidades, 2012.

Francisco de Paula Momblanch, *Al-Azraq. Capitán de moros*. Alacant: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, 1977.

Just I. Sellés, *Al-Azraq, el Blau. Crònica de la conquesta de la Muntanya*. València: autoedició, 2014. (Novel·la històrica.)

Josep Torró, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*: València: Publicacions de la Universitat de València, 2006, 2a edició.

Pau Viciano. La figura d'al-Azraq: de la història a la memòria dels vençuts. DOI 10.60940/plecsn199id9800577

(Jaume I i al-Azraq)

LUIS GALAN CAMPOS. Dr. en Història medieval. Investigador postdoctoral Juan de la Cierva en la Universitat del País Basc (UPVEHU).

CONQUERIDORS I CONQUERITS: ELS ALTRES PROTAGONISTES DE LA CREACIÓ DEL REGNE DE VALÈNCIA (1232-1276)

La història, ben sovint, no ha consistit sols en la narració d'esdeveniments sinó més aviat en la selecció d'uns fets –i d'uns personatges– davant d'altres. Amb l'ocasió del 750 aniversari de la mort de Jaume I (1213-1276), cal que repensem no només la història col·lectiva de catalans, mallorquins, valencians i aragonesos, sinó també la forma en què ens ha estat contada. Podem veure, per exemple, que en la seua crònica, el *Llibre dels Fets,* el Conqueridor narrava així la seua entrada a *madinat Balansiyya*, l'actual València, acabada de rendir, el dia de Sant Donís de 1238: «E, quan vim nostra senyera sus en la torre, descavalgam del cavall, e endreçam-nos vers orient, e ploram de nostres ulls, e besam la terra per la gran mercè que Déus nos havia feita» (cap. 282).[1]

Aquest famós passatge, ultra la càrrega emocional, permet una sèrie d'observacions. El *nos* que el monarca fa servir no és cap plural, sinó la forma de referir-se a ell mateix; un «nos majestàtic» de nova trinca, ja que a penes feia mig segle que els sobirans d'Europa l'empraven, per evidenciar la seua superioritat i la relació especial amb Déu. La mateixa crònica palesa aquesta concepció divina del poder regi: Jaume I apareix com un guerrer que compleix el manament del Senyor amb la conquesta de terres als pagans per a la Cristiandat.

Entrada de Jaume I a València (atribuïda). Anònim de finals del segle XIII. Fresc d'estil gòtic lineal a la primera planta de la torre de l'homenatge del castell d'Alcanyís (Terol).

Ara bé, com és obvi, aquests guanys no foren del rei tot sol. L'acompanyaven almenys els centenars de membres de la host: des dels barons catalans i aragonesos fins als simples cavallers, els homes de peu (el que hui anomenaríem infanteria) i encara una patuleia de servidors, encarregats del bestiar, transportistes de provisions i maquinàries, sapadors, etc. Oimés, la creació del Regne de València, com la del de Mallorca, no fou obra únicament d'un monarca providencial, qui repartí terres als membres de la host i als «repobladors» vinguts de les contrades del nord, i encara els dotà de lleis perquè visqueren en pau, tal com s'ha explicat tradicionalment.

La fundació d'aquest nou regne cristià el segle XIII va ser, en realitat, l'escomesa d'una societat, d'homes i dones de diferents estrats, trasplantada de Catalunya i d'Aragó a les terres conquerides. Aquestes persones ocuparen les cases, partiren i llauraren els camps, reconstruïren les *mudun* o ciutats islàmiques i les *al-qariya* o alqueries, transfiguraren radicalment el paisatge i l'emplenaren de nous sons, de tocs de campanes i d'una llengua nova, que feren emmudir progressivament les crides a l'oració i l'àrab andalusí.

El *Llibre dels Fets*, emperò, rarament els esmenta. Tampoc s'adreça a ells. La intenció del Conqueridor, com ell mateix posà per escrit (cap. 1), fou la de deixar constància de les seues pròpies gestes per a l'esdevenidor. Això no vol dir que el rei ignorara que l'avenç de les hosts feudals pel territori andalusí era seguit de prop per una massa de gents cristianes que, pam a pam, anaven omplint-lo. Per exemple, en el primer setge fallit de Cullera, el juny de 1235, el rei plantejava atacar el castell amb fonèvols des de la falda on es trobava el seu campament (cap. 194) «quan la pedra erràs lo castell, que no ferís, ferria de la part on nós érem, que era tot ple de fembres e d'infants e de bestiar».

Així era la dinàmica societat europea del segle XIII, que es trobava arreu del continent en plena ebullició, agullonada pel creixement demogràfic i agrícola i les noves oportunitats, en forma de terres de conreu i de botins, que hi havia enllà de les fronteres de la Cristiandat. La progressió dels catalans i aragonesos cap a València i Mallorca no fou, per tant, cap singularitat històrica; sinó que la reproduïen, contemporàniament,

Luis Galan Campos. Conqueridors i conquerits: els altres protagonistes de la creació del Regne de València (1232-1276). DOI 10.60940/plecsn199id800578

els habitants de Castella al sud del Tajo i els alemanys, sobretot saxons, a l'est de l'Elba i a la riba sud-oriental del Bàltic. De fet, la colonització i apropiació del territori en els nous països cristians permet explicar per què aquestes experiències d'expansió medieval, la dels regnes ibèrics i la dels principats germànics a l'est d'Europa, aconseguiren perpetuar-se, mentre que els regnes llatins al Llevant, nascuts de la primera croada a finals del segle XI, varen desaparéixer en el transcurs de poques dècades a finals del dos-cents.

Per bé que abans del segle XVIII –i més encara per a èpoques tan remotes– les xifres de població són poc exactes, podem estimar que des de l'inici de la conquesta fins a començament del segle XIV, sobretot després de 1280, s'assentaren al Regne de València uns 100.000 cristians. A barrisc, dos terços serien catalans i un altre terç, aragonesos. Aquesta allau migratòria, iniciada ja a mitjan segle XII amb les incorporacions de Catalunya Nova i del Baix Aragó, incidí també en les terres d'origen. Singularment, en la Catalunya Vella, a l'est del Llobregat, on la minva de població va accelerar la implantació de la servitud de la terra (la remença) al món rural i el sotmetiment dels pagesos als mals usos feudals.

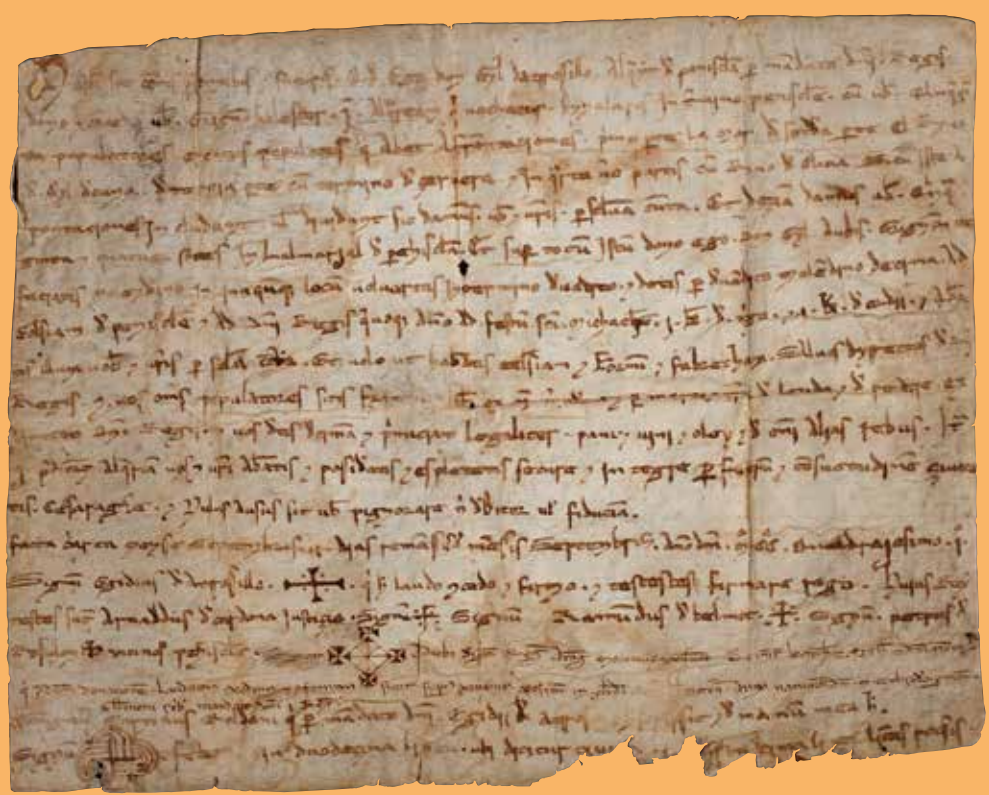
La instal·lació dels colons (i colones) en diferents llocs del nou Regne de València es produí a través dels acords entre les noves comunitats d'emigrats, representats pels caps de família, i el rei o els senyors feudals, recollits en les cartes pobles. Les cartes de poblament conservades (vora quatre-centes d'abans del 1340) recollien els drets i obligacions de les noves comunitats: des de la concessió de solars i lots de terres fins a les exaccions senyorials (molt menys oneroses que no a l'Aragó o a Catalunya) i els compromisos de residir permanentment al nou lloc, mantenir cases i infraestructures o fins i tot treballar per transformar el paisatge andalusí de segles en espais adequats a les necessitats econòmiques del sistema feudal, en tasques com l'ampliació de la superfície de conreus, la construcció de forns de calç i de terrisseria, l'arreplega de sal, el carboneig, la construcció de séquies o la dessecació de marjals costaneres com les que existien en la Safor i les Marines.

L'estipulació explícita de viure de manera permanent i explotar les terres atorgades no era debades, car mantenir la frontera acabada de traçar pel Tractat d'Almisra (1244) amb el rei de Castella exigia un poblament cristià estable i organitzat. Ara bé, les primeres generacions de nouvinguts mantenien les dinàmiques expansionistes de la societat del segle XIII i la cobejança dels esplets, com ara esclaus i botins, que oferia el saqueig del que restava en peu d'al-Àndalus.

Per això, no pocs llauradors cristians, fins a la fi del segle XIII, al llarg del cicle agrícola anual, canviaven la lligona per la llança i s'unien a companyies de soldats autònoms (*societates* o *pausate*) que se n'anaven a la frontera amb l'Islam a la veïna Castella o encara es llançaven a la rapinya (*roparie*) de les poblacions islàmiques que romanien dins del Regne de València. Un bon grapat acabaven venent-se els lots que els havien atorgat i lliurant-se a l'activitat mercenària. Per consegüent, l'autoritat reial havia d'exercir una vigilància constant, no només per la seguretat dels musulmans indígenes que s'havia compromès a protegir, sinó també per assegurar un cert control de l'ús i transmissió de les parcel·les.

Entre aquests primers caps de família colonitzadors, com mostra la Crònica, hi havia un nombre considerable de dones (*feminae*) que actuaven com a caps i proveïdores principals de les seues llars amb plena personalitat jurídica, car la posició legal i social de les dones al Regne de València l'endemà de la conquesta era molt més destacada que no pas la de les seues descendents.

Carta pobla de Vinaròs (Bynalaròs), aleshores part del terme del castell de Peníscola, del 29 d'octubre de 1241. Atorgada pel rei En Jaume a Grinyó Ballester i altres 50 pobladors perquè hi visqueren a fur de Saragossa. Arxiu Municipal de Vinaròs, Històric, Perg. 1.

Luis Galan Campos. Conqueridors i conquerits: els altres protagonistes de la creació del Regne de València (1232-1276). DOI 10.60940/plecsn199id9800578

Jaume I i al-Azraq

Les colones tingueren un paper prominent en l'alçament dels assentaments cristians com a propietàries de béns fundiaris, llauradores, treballadores manuals, artesanes o fins i tot financeres, administrant el xicotet capital que reunien les famílies. L'alt grau d'autonomia de què gaudien en un món –recordem– eminentment patriarcal, es devia al dinamisme de la societat en expansió del seu temps, que continuava escampant-se vers el sud, i que requeria una gran flexibilitat en el mercat i la transmissió dels béns immobles. Així mateix, el marc legal era prou favorable encara, a desgrat que els mateixos furs valencians, estesos a gran part del regne, el 1261 establiren la inferioritat de la dona respecte al mascle «perquè la natura de la fembra és pus flacca que aquella de·l hom» (Furs VI, XI, 1). Per això el règim matrimonial majoritari era aleshores la germania, ço és, una associació de béns, drets i obligacions a parts iguals entre el marit i la muller, semblant a una companyia mercantil.

Les dones figuraven també entre els primers menestrals instal·lats a les ciutats d'origen islàmic i a les viles noves a mesura que avançava el poblament cristià. La corona, particularment, estimulà l'activitat industrial puix que fornia bons ingressos fiscals. Pels volts de 1270, a tall d'exemple, el fill i lloctinent general del rei En Jaume, l'infant Pere –el futur Pere el Gran (1276-1285)–, obtenia bones rendes d'una cinquantena d'obradors d'artesans a Alzira, entre els quals trobem aquestes productores.

Per últim, el bastiment de la societat cristiana del Regne de València durant el segle XIII es va produir –no ens podem enganyar– sobre les ruïnes de l'organització social anterior en el mateix territori: la societat musulmana andalusina, que fou anorreada.

Tenim ben present l'herència andalusina en el País Valencià, visible en diversos camps lèxics (sobretot relacionats amb l'agricultura), la toponímia, els conreus, la gastronomia o el patrimoni material. Amb tot, el Regne de València no s'hauria pogut construir sense la destrucció de tot allò anterior a la conquesta, fins i tot en termes biològics. És cert que el procés d'expulsió dels andalusins i dels seus descendents no es completà fins a l'expulsió dels moriscs de 1609-1611, moment en què representaven encara prop un terç de la població del regne. Però el gros de la desarticulació de la societat indígena, com també el seu bandejament de terres valencianes, es produí durant el regnat de Jaume el Conqueridor.

A començaments del segle XIII, el Xarq al-Àndalus, ço és l'orient d'al-Àndalus, era part del califat almohade, un estat monàrquic fortament centralitzat a cavall entre la península Ibèrica i el Magrib occidental. Tanmateix, la derrota, a mans dels reis cristians, del califa Muhammad al-Naser (1199-1213) en la batalla de Las Navas de Tolosa (1212) i l'esclat, a la seua mort, d'una sèrie de guerres civils (*fitna*) batzegaren els fonaments de l'estat almohade. Aquest col·lapse abrupte,

Jaume I rep als xeics de madinat Mursiyya (Múrcia) al seu palau (c. 1265), segons es representa idealment en la narració del miracle marià de la cantiga 169 de les Cántigas de Santa María (c. 1270). Biblioteca d'El Escorial, Ms. TI-1, f. 266v (Códice rico).

sobretot a partir de la dècada de 1220, beneficià el vertiginós avanç dels cristians, que s'aprofitaren també de la marcada indiferència de la població andalusina –de les elits als grups subalterns– davant de la ideologia de la *jihad* o defensa de la fe per les armes, que a l'altre costat de la Mediterrània sultans com Saladí (1177-1193) havien mediatitzat amb èxit contra els estats llatins del Llevant.

Durant la primera fase de la conquesta pel rei d'Aragó del Xarq al-Àndalus, entre 1232 i 1245, només s'expulsaren els habitants de les *mudun* de Borriana (1233) i de València (1238). La facilitat amb què les hosts reials s'apoderaven del país, i encara la lògica d'estalvi dels recursos bèl·lics, encoratjaren el sobirà a signar pactes de rendició amb els notables locals, que d'un moment a l'altre es trobaren en la necessitat de suplantar l'extingida administració califal. Com feu escriure, a tall d'il·lustració, en la relació de la capitulació de Peníscola el mateix 1233 (cap. 183), el monarca prometé als habitants de la vila, a canvi de rendir-se i sotmetre's, el respecte de «llur llei e aquelles franquees que solien haver en temps de sarraïns». És a dir, la religió, les propietats i encara el manteniment de la fiscalitat existent sota el domini almohade.

Tanmateix, la lletra dels pactes no tardà massa a ser ignorada i les dues societats, la dels colonitzadors i la dels vençuts, col·lidiren. La tardor de 1247 s'alçaren en armes un conjunt de patricis de les comarques centrals del país, encapçalats

Luis Galan Campos. **Conqueridors i conquerits: els altres protagonistes de la creació del Regne de València (1232-1276)**. DOI 10.60940/plecsn199id9800578

pel cabdill Abu-abd-Allah ibn Hudal, l'al-Azraq de les fonts cristianes. La resistència moguda va tardar deu anys a ser esclafada, però això permeté tancar la conquesta del regne amb les fronteres dibuixades en Almisra. Al-Azraq s'exilià el 1258 però quasi dues dècades més tard, començant l'any 1276, tornà per alçar una revolta contra el «tirà de Barcelona», com coneixien el Conqueridor, valent-se de l'arribada d'un exèrcit del sultanat de Fes en ajut dels granadins contra Castella i de l'ultratge recent de *societates* de saqueig cristianes a algunes alqueries musulmanes.

Enmig d'aquesta rebel·lió, el 27 de juliol de 1276, morí el rei En Jaume d'unes febres, de manera que fou el seu successor, Pere el Gran, qui sufocà la revolta i acabà definitivament amb la resistència de la població indígena. Perquè el doblegament de la societat andalusina, després del 1247, no es feu només a punta d'espasa sinó, sobretot, pel foragitament forçós i el desplaçament.

Ja el 1248 el rei en decretà l'expulsió de les antigues *mudun* i en la dècada que seguí foren traslladats de les planes litorals i principals vies de comunicació a les valls interiors. En paral·lel, es redoblaren els esforços per dur cristians al regne, especialment a les zones costaneres i rutes de pas. La monarquia impulsà tant l'assentament de cristians a les ciutats d'origen andalusí com la fundació de viles de planta quadrada, com ara Castelló, Vila-real, Onda, Gandia o Alcoi, a fi de vertebrar el territori de nord a sud. No obstant això, l'espenta més gran a la colonització, com ja hem apuntat, la va donar Pere el Gran després de sofrenada la rebel·lió el 1277.

Una part dels vençuts, com és natural, optà per l'exili a l'emirat de Granada i el nord d'Àfrica, especialment les antigues elits comercials o de l'administració almohade amb recursos més grans. S'ha calculat, de fet, que entorn de 100.000 andalusins buidaren el regne entre 1250 i 1300, aproximadament. Ara bé, aquesta no era una opció per a una majoria de xicotets artesans, treballadors manuals o llauradors, que hagueren de romandre en el reialme cristià. Sense elits, especialment els dipositaris de la ciència jurídica i religiosa sunnites, no eren sinó una minoria invertebrada i escampada pel territori, per bé que nombrosos, en moreries urbanes o bosses d'habitatge rural. En el camp, on estaven la majoria, eren eixarics, o sia, jornalers sense terra, o vassalls de la noblesa que havia multiplicat les senyories arran de la contesa de 1247. Malgrat que el rei En Jaume, moribund, havia fet prometre al seu fill que netejaria el regne de musulmans, aquests pogueren quedar-s'hi tres segles més gràcies al fet que espletaven bons ingressos als senyors i terratinents, perquè els podien sotmetre a imposicions desaforades, sobretot. Aquesta fou la seua gran contribució silenciada al creixement del Regne de València, la creació del qual –i el seu impacte– encara ens planteja reflexions necessàries i molts interrogants per respondre sobre el nostre passat.

Nota

Fem servir l'edició de les *Quatre Grans Cròniques* a càrrec de l'historiador i arxiver Ferran Soldevila i Zubiburu (1894-1971), la referència de la qual trobem en la bibliografia.

Bibliografia

Pierre Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos xi-xiii)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2001.

Enric Guinot Rodríguez, *Els fundadors del regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: Eliseu Climent, 1999.

Enric Guinot Rodríguez; Josep Torro Abad (coords.), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó: (segles xii-xiii)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.

Robert I. Burns, *El regne croat de València: un país de frontera al segle xiii*. València: Tres i Quatre, 1993.

Josep Torro Abad, «L'assalt a la terra qüestions sobre l'abast de la colonització feudal al regne de València (1233-1304)», en Philippe Sénac (ed.) *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, 317-338. Perpinyà: Presses universitaires de Perpignan, 1995.

Josep Torró Abad, *El naixement d'una colònia: dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2006.

Josep Torró Abad, «La conquista del reino de Valencia. Un proceso de colonización medieval desde la arqueología del territorio», en Jorge A. Eiroa Rodríguez, *La conquista de Al-Ándalus en el siglo xiii*, Múrcia: Editum, 2012, p. 9-40.

Fonts editades

Enric Guinot Rodríguez, *Cartes de poblament medievals valencianes*. València: Generalitat Valenciana, 1991.

Ferran Soldevila i Zubiburu (ed.); Maria Teresa Ferrer i Maiol (revisió històrica), *Les quatre grans Cròniques I. Llibre dels feits del rei En Jaume.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007.

(Jaume I i al-Azraq)

JOAN BORJA I SANZ. Universitat d'Alacant

JAUME I I AL-AZRAQ EN L'IMAGINARI POPULAR VALENCIÀ

El 9 d'octubre de 1238 les tropes del rei Jaume I van entrar a la ciutat de València. I, com és sabut, el monarca va voler immortalitzar l'episodi en el seu *Llibre dels fets* amb les paraules següents:

> E quan venc altre dia a hora de vespres enviam a dir al rei e a Raiç Abulhalamet, per tal que sabessen los cristians que nostra era València, e que negun mal no els faessen, que metessen nostra senyera en la torre que ara és del Temple. E ells dixeren que els plaïa. E nós fom entre la rambla e el reial de la torre. E, quan vim nostra senyera sus en la torre descavalgam del cavall, e endreçam-nos vers orient, e ploram de nostres ulls, e besam la terra per la gran mercè que Déus nos havia feita. (cap. 282)

Simbòlicament, aquest moment recontat pel rei Jaume I pot ser considerat –de manera ben justificada– l'instant original del Regne de València. Per això, encara en els nostres dies, el Nou d'Octubre se celebra festivament el naixement del poble valencià. I la figura del rei Jaume I ha arrelat d'una manera especial en l'imaginari popular com la d'un veritable heroi fundacional amb una poderosa aurèola llegendària. Fet i fet, Jaume I (amb permís, si es vol, del patró sant Vicent Ferrer) és el protagonista absolut d'un dels cicles llegendaris més productius i fèrtils del patrimoni etnopoètic valencià. A les estratègies de construcció de l'heroi llegendari que podem documentar en el *Llibre dels fets* –resulta ací impossible no recordar el revelador treball de Josep Maria Pujol sobre «El mite de l'heroi a la casa de Barcelona: Guifred I el Pelós i Jaume I» (*Mites i llegendes*, Valls: Cossetània, 2002, p. 113-133)– s'ha sumat al llarg de segles d'història la mitificació popular del personatge per mitjà d'un ampli i saborós repertori de llegendes que convergeixen a projectar una imatge idealitzada del nostre rei fundacional. Llegendes tan conegudes com les de l'escut de València, la rata penada del Puig de Santa Maria, les tres-centes donzelles lleidatanes, la llàntia del matrimoni feliç, la patada i la genollada de Dénia, la penya foradada de Bellús, la serra de l'Espà a l'Alguenya o la Mare de Déu de Gràcia a Gorga demostren que, al llarg i l'ample de tota la geografia valenciana, s'han disseminat narracions populars que també han contribuït a reforçar en l'imaginari compartit de les valencianes i els valencians els relleus mítics del monarca com un compendi de virtuts: el que correspon a un rei ferm, inflexible, dur, intel·ligent, enginyós, implacable, apassionat, honrat, noble, just, valerós, delicat, diplomàtic, salomònic, cruel, impetuós, seductor, prudent, pragmàtic, diplomàtic, venjatiu, humil, devot o judiciós...

Tanmateix, en aquesta aventura de l'etnopoètica valenciana, de construcció d'un heroi fundacional extraordinari –una aventura de prop de vuit segles, per tal com algunes de les llegendes jacobines (com ara la de l'oroneta que fa niu al tendal reial a Borriana) tenen l'origen en el mateix *Llibres dels fets*–, no s'hauria d'obviar l'especial protagonisme d'un dels seus adversaris més destacats: el cabdill Muhàmmad ibn Hudhayl, popularment conegut com *al-Azraq* (que en àrab vol dir «el Blau»). Fa l'efecte que, en paral·lel a la construcció de la imatge llegendària del rei Jaume I, la figura del seu adversari al-Azraq ha anat adquirit un protagonisme proporcional

Font d'al-Azraq a Alcalà de la Jovada (Marina Alta). Font: Viquipèdia.

Joan Borja i Sanz. **Jaume I i al-Azraq en l'imaginari popular valencià.** DOI 10.60940/plecsn199id9800579

en l'imaginari compartit, cosa que, ben mirat, no ha deixat de repercutir en benefici d'un major relleu llegendari per a la figura del rei cristià. I és així que un personatge i l'altre, el rei cristià Jaume I i el cabdill musulmà al-Azraq, s'han retroalimentat mútuament i han perdurat fins als nostres dies, simbiòticament aparellats, en la memòria col·lectiva de les valencianes i els valencians.

Més que no el rei Çaén de València, o que el seu nebot Raiç Abulphamalet (que és qui va fer les importants funcions d'ambaixador amb el rei Jaume I per a la claudicació pactada de la ciutat de València), és al-Azraq el personatge que ha perviscut d'una manera més clara en la tradició afectiva valenciana –al marge dels documents, els arxius, els articles especialitzats i els manuals d'història– com a principal i més valerós adversari del rei Jaume I. Tant és així que la memòria oral ha convertit aquest senyor de les muntanyes, el Blau (o el Blavet segons l'apel·latiu familiar de la literatura popular alcoiana), en una mena d'heroi crepuscular, símbol –tan idealitzat com el mateix Jaume I– de la societat andalusina que es resistia a desaparèixer després de la conquesta de la ciutat de València.

Sens dubte, el relat llegendari que ha contribuït d'una manera més decisiva a la popularitat secular del personatge és el de sant Jordi i el barranc de la Batalla. Segons el relat tradicionalment conservat a la ciutat d'Alcoi, la primavera de 1276 les tropes d'al-Azraq van atacar l'Alcoi medieval que pocs anys enrere havien conquistat els cristians. Encoratjats per mossèn Torregrossa, el capellà que dirigia espiritualment la defensa de la ciutat, els alcoians van resistir el setge i van enviar un emissari al rei Jaume I per aconseguir reforços. Una volta arribats aquests reforços i alliberada la ciutat, els soldats de la causa cristiana van voler perseguir els sarraïns en direcció al sud, però no gaire lluny de la ciutat, al molt llegendari barranc de la Batalla, els insurrectes mudèjars van preparar una emboscada en què els cristians que arribaven pel fons del barranc resultaven víctimes fàcils i segures. Quan de tot allò van arribar notícies a la ciutat, els alcoians, que se sabien definitivament perduts, van acudir al barranc de la Batalla amb l'única intenció de trobar una mort digna i heroica. Tanmateix, quan van arribar a l'escenari de l'emboscada, contràriament a tota lògica militar, van descobrir que eren els moros i no els cristians els qui havien resultat vençuts. Un dels sarraïns supervivents encara va poder revelar el prodigi que s'hi acabava de produir: sant Jordi, sobre un cavall blanc, s'hi havia aparegut, havia donat mort a tots els moros i havia garantit, així, l'alliberament definitiu de la ciutat d'Alcoi.

Sobra dir que aquest relat tradicional –insistim-hi: absolutament conegut i popular a la ciutat d'Alcoi– contrasta d'una manera evident amb la realitat històrica documentable, que parla, en el cas d'Alcoi, d'una important derrota infligida pels seguidors d'al-Azraq a les tropes cristianes, que són les que en realitat van perdre la batalla en qüestió. El mateix *Llibre dels fets*, assumit en primera persona per Jaume I, reconeix que, a pesar que aquell episodi d'Alcoi va costar la vida al cabdill al-Azraq, la major part dels seus efectius cristians hi van acabar morts o presoners a mans dels andalusins:

> E nós, estant en Xàtiva haguem ardit d'aquells cavallers genets que eren entrats en la terra: e nós pensam de trametre d'entró a quaranta hómens a cavall a establir la vila d'Alcoi, e de metre establiment al castell de Cocentaina per on aquells genets devien passar. E, quan foren venguts entró a dos-cents cinquanta cavallers d'aquells genets en Alcoi per combatre, prengueren aquí, al combatre, gran mal, e encara que hi perderen llur cap, per nom Aladrac, lo qual ja altra vegada se era alçat ab algunos castells del dit Regne: los quals li convenc desemparar ell havent a eixir de tota la terra per tots temps. E puis aquells quarante hómens a cavall dessús dits, sens tot acord que la u no havia de l'altra, pensaren d'encalçar los damunt dits genets, e vengren en la cel·lada que havien gitada aquells genets, e foren la major part d'aquells cristians morts e presos. (Cap. 556)

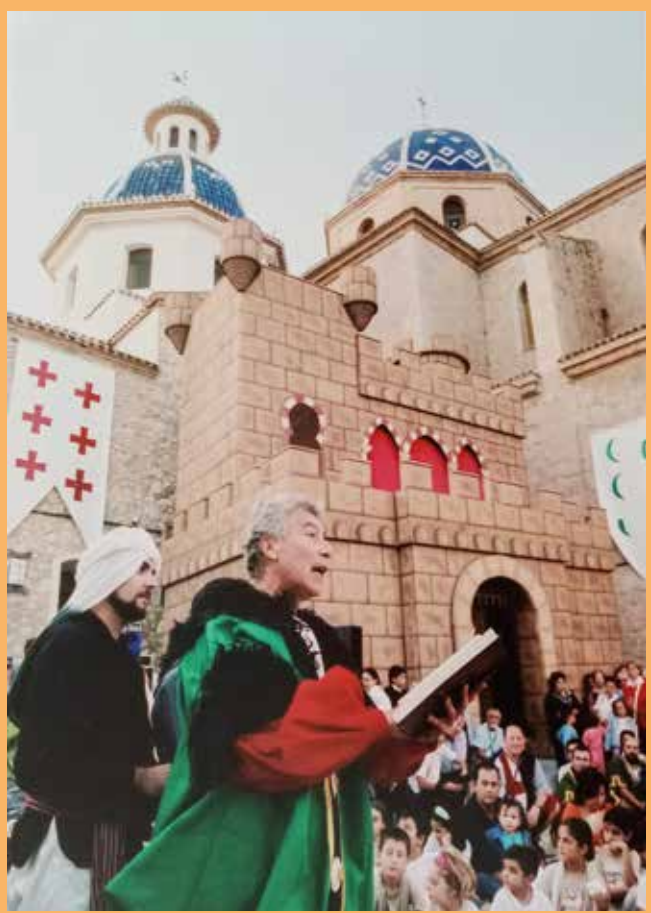
Penàguila va ser un lloc estratègic per a al-Azraq. El seu castell va tenir un protagonisme important tant en la primera revolta mudèjar (1247-1248) com en la segona (1276). Fotografia: Joan Borja.

Jaume I i al-Azraq

Tot sembla apuntar que la cèlebre llegenda alcoiana del sant Jordi justicier i alliberador no respon sinó a una evident funció propagandística de la literatura popular, com una estratègia més al servei de la figura mítica del rei Jaume I i –sobretot– del projecte militar i polític que tal figura representava. La ficció popular del sant Jordi Matamoros d'Alcoi probablement va ser creada i difosa amb la finalitat de sublimar pels camins de la fantasia les frustracions que la dura realitat va infringir a les tropes cristianes del ja vell i fatigat Jaume I. Altrament dit: la llegenda de sant Jordi, construïda d'acord amb una molt evident gramàtica de la fantasia autòctona, potser va ser concebuda per pal·liar i dissoldre el desànim causat per les problemàtiques revoltes que al-Azraq, el cabdill dels ulls blaus, va encapçalar a les terres meridionals d'aquell incipient Regne de València. Aquestes revoltes van tenir continuïtat amb l'alçament dels mudèjars de Beniopa, van prosseguir amb la destrucció de Llutxent i, avançant per la Vall d'Albaida, van arribar a atacar Llíria, ja quasi a les portes de la ciutat de València. Fet i fet, quan el vell monarca Jaume I va expirar el juliol d'aquell mateix any 1276 (a penes tres mesos després que el seu adversari al-Azraq), va ser amb la incertesa de no saber si el Regne de València es podria mantenir per a la cristiandat o seria recuperat per al món àrab.

Representació de la rendició d'al-Azraq en les festes d'Altea el setembre de 2005. Fotografia: Joan Borja.

Siga com vulga, la bona qüestió és que, a pesar de la mort en l'episodi d'Alcoi de 1276, enguany fa 750 anys exactes, la memòria d'al-Azraq, «el Blau», indestriablement unida a la del rei Jaume I, ha romàs per sempre vinculada a la celebració de les arxiconegudes festes locals de Moros i Cristians que, segons l'imaginari popular alcoià, vindrien a commemorar simbòlicament tots aquells fets llegendaris del segle XIII, amb la inventada victòria del bàndol cristià sobre el bàndol moro gràcies a la intercessió miraculosa de sant Jordi. És així que, a la ciutat dels ponts, la memòria d'al-Azraq torna cada primavera, any rere any, encarnada en el càrrec fester del capità moro. I també en les esquadres, i en les marxes, i en les dianes, i en les entrades, i en la Processó de la Relíquia, i en l'Alardo, i en l'Aparició de Sant Jordi, i en cada acte de la litúrgia festera alcoiana. Torna com a adversari de la cristiandat, però alhora també –ben curiosament– com a protagonista imprescindible, capaç de despertar una afectivitat popular incommensurable. És aquesta una de les paradoxes més profundes i carismàtiques de l'esperit de la festa: que el presumpte enemic esdevé una figura essencial d'identificació, de la mateixa manera que una guerra interconfessional (signe d'odi, incomprensió, dolor, mort i destrucció) esdevé el referent d'una de les principals festes valencianes (celebració de l'amor, l'amistat, el plaer, la vida i la il·lusió).

Amb tot i això, la memòria d'al-Azraq no ha restat confinada, ni de bon tros, al singular imaginari popular de la ciutat d'Alcoi. Si bé es mira, el record del Blau s'estén per tota la geografia muntanyenca de les actuals comarques de l'Alcoià, el Comtat, la Marina Alta i la Marina Baixa, que és on s'estenien els seus dominis: la vall de Gallinera, la vall d'Alcalà, la vall d'Ebo, la vall de Laguar, Tàrbena, Guadalest, Confrides, Pego, la vall de Perputxent, Castell de Castells, Tàrbena, Margarida, Xeroles, Penàguila, Polop, Xaló, Altea, etc. Són llocs on la història documentada (en el Pacte del Pouet de 1244, o entorn de la primera revolta mudèjar de 1247 i 1248, o de la capitulació de 1258, o de la segona revolta de 1276) sembla entrar íntimament en contacte amb la imaginació popular; on una ruïna, una font, una penya, un pou, una cova o un camí poden evocar la memòria del Blau.

A Altea, per exemple, les Festes de Moros i Cristians van culminar durant anys (entre 2002 i 2008) amb un acte fester que es denominava «la rendició d'al-Azraq»: una escenificació popular inspirada en el fet que, després de la capitulació de 1258, les alqueries i el castell d'aquest lloc van ser vinculats a la família del cabdill andalusí dins de la política de pactes

i restitucions amb què Jaume I intentà estabilitzar les comunitats musulmanes. I és ací mateix a Altea on, precisament, el folklorista Francesc Martínez i Martínez ens permet documentar la pervivència de la figura d'al-Azraq fins a la nostra contemporaneïtat d'una forma sorprenent que naix, ben curiosament, de l'exotisme del nom àrab –cal recordar que la forma àrab *al-azraq*, «el blau», ha donat popularment en valencià el nom *aladroc* per referenciar el peix blau per antonomàsia (l'*Engraulis encrasicolus*, el peix de què es fa l'anxova)– i d'una sorprenent assimilació a un nom recurrent en la narrativa popular valenciana, el drac.

És a partir d'un seguit d'unitats fraseològiques que el folklorista alteà es pregunta sobre la naturalesa i la identitat del Drac, un personatge que a la Marina es feia servir per espantar i atemorir les criatures:

> *Eixe va a matar el Drach*, diu la gent en tò de fisga quant veu algun sugècte que sense ser caçador va molt tiesso armat d'escopeta o retaco.
> *Que vindrà el Drach y te s'emportará*, dihuen les mares a ses criatures quant ploren massa y fan mal de cap, a voltes no sòls a elles, sinó també als vehins.
> *Tanca be no siga que t'agarre'l Drach* s'exclama amb sorna al vorer que una persona pren precaucions exagerades tancant i afermant portes, o mòstra inmotivada pòr.
> ¿Quí es eixe Drach?
> Quant era gicón, m'imaginava yo que's tratava d'un animalòt amb [...] pell de sarvajo, y descomunals ales de rata penada, arrematant el còs una llarga cúa a mòdo de sèrp [...] Més tart alguns vells em contaren que'l Drach era un sér mòro que havia hagut per Lauar, y els pobles del Marquesat y la Marina, tan valent, que li havia plantat cara al Rey y encara posat en gran apreto. Més que llegenda, açò em semblava quento; passats anys vaig tindre la sort de adquirir la *Crònica Real* y, llegida vaig vorer d'ahón provenia lo que tenia traça de románs [...] Y perdona, pacient llegidor, que ya torne al famós moro. Este fon tan valent com abans dia, y tan plenes deixá aquelles comarques de la seua fama, que huí, al cap de prop de sèt sigles, havent fet omisió de les dos primeres síl·labes de son nòm, que com s'ha vist es dia de dos maneres, y deixant la última sempre inmutable de *Drach*, servix pera assustar als menuts y ridiculisar als grans (1).
> (1) Segons mos estimats amichs els estudiosos historiadors de Pego, Mossen Bernardí Sastre, Prébere y D. Eduart Ortolá i Miralles, Advocat en aquella Vila, a alguns vells els han oit dir que'l Drac que servix para assustar y ridiculisar, es el mòro a que'm referixch.
>
> (Francesc Martínez, *Còses de la meua tèrra (la Marina). Segona tanda*, 1920, p. 170-175)

Aquesta notícia de l'assimilació del nom *al-Azraq* a la forma *el Drac* ens posa sobre la pista d'una interpretació en clau igualment llegendària per a un topònim incitant de la serra de Bèrnia: el Morro del Drac (grafiat *morro del Drax* en un document de 1899). I, de la mateixa manera, la memòria de l'històric personatge antagonista del rei Jaume I torna a fer-se present en la denominació popular d'*els blavets* per a referir-se a la gent de la marina; o en el topònim d'un barranquet del terme de Penàguila que es diu barranc de l'Anadrac; o en una fantasiosa llegenda referida a l'Ull del Moro o la serra de Mariola, on suposadament al-Azraq hauria amagat un fabulós tresor; o en la creença que al-Azraq va nàixer a Alcalà de la Jovada i que va viure en un lloc concret d'aquest municipi a la vora d'unes fonts que han batejat com a fonts d'al-Azraq; o en les especulacions sobre el pou a què es pot referir la popular denominació del Pacte del Pouet, entre altres.

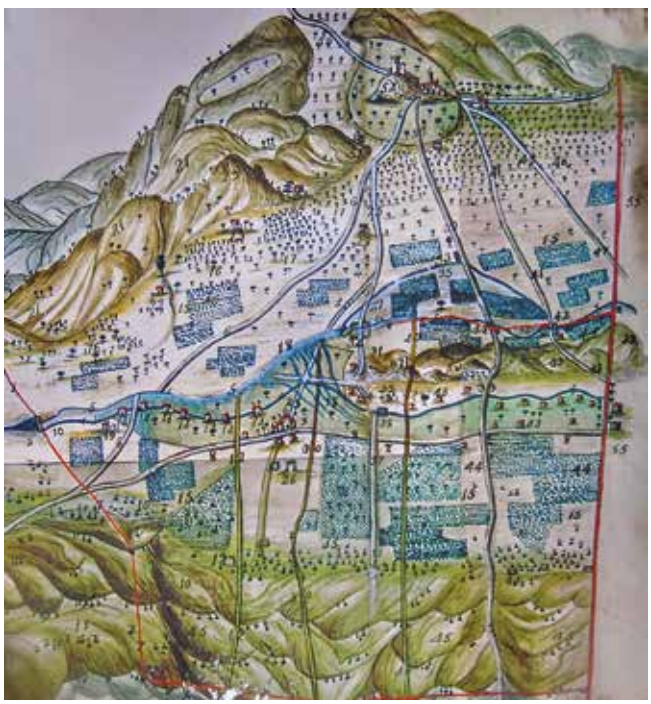
Tot comptat i debatut, podem concloure que, al costat del fèrtil cicle llegendari del rei Jaume I, l'imaginari del cabdill antagonista al-Azraq s'ha conservat d'una manera evidentment molt més precària, inconsistent i disgregada. No obstant això, set-cents cinquanta anys després de la desaparició dels dos personatges, la seua memòria constitueix encara una herència impagable al si del patrimoni etnopoètic valencià. I d'acord amb la vella premissa que res defineix millor un poble que allò que s'atreveix a crear i recrear en el seu imaginari compartit, demostra que, a pesar de totes les adversitats històriques, el poble valencià és encara un poble conscient dels seus orígens, lleial a una tradició llegendària pròpia i conciliador en la manera concebre la seua història com una oportunitat per reconvertir la confrontació dels orígens en un pretext per a la commemoració festiva: per a la celebració jovial, alegre i integradora en què el suposat adversari no solament és objecte de consideració, respecte, honor i deferència, sinó també d'empatia, estimació, apreciació i afecte. Aquest és, potser, l'últim prodigi –l'última revolta, la darrera gran victòria– d'Abu-Abd-Al·lah Muhàmmad ibn Hudhayl as-Saghir, al-Azraq, el Blau. ■

JOSEP PUIG. Institut d'Estudis de les Valls de Mariola. IEVM

ELS CAMINS DE JAUME I: EL CAMÍ DE XÀTIVA, UN CAMÍ HISTÒRIC, LINGÜÍSTIC I FUNDACIONAL

Coincidint amb el 750 aniversari de la mort d'al-Azraq i de Jaume I, l'Associació d'Amics de la Costera, l'Institut d'Estudis de les Valls de Mariola, l'Associació Cultural del Tractat d'Almisrà, els centres excursionistes d'Ontinyent i Xàtiva i Agustí Ventura, cronista d'aquesta ciutat, s'uneixen per recuperar i posar en valor el Camí de Xàtiva a Biar, una via de comunicació actual ja documentada en època medieval i musulmana.

Plan topográfico que comprende y dispone la situación de Biar y Benejama en sus quatro partidos y la distancia de ellos entre sí y entre aquella el curso de la rambla o rio seco, de Joseph Tormo (1797). Font: Arxiu Diputació Provincial de València.

El Camí de Xàtiva és un topònim estès per bona part de les comarques centrals valencianes: el trobem a la Costera, a la Safor, a l'Alcoià i a la Vall d'Albaida. El nostre itinerari anirà des de Biar fins a Xàtiva, creuant la vall de Beneixama en diagonal, per superar la serra de la Solana i dirigir-se a Ontinyent per la Vallseca, traspassar el Clariano en direcció a Aielo de Malferit i, seguint el camí del Portet, admirar Xàtiva. Descobrim un camí que potser tinga origen romà, tal volta musulmà, i de segur que nissaga medieval. Actualment encara està en ús en una bona part del recorregut històric, tot i que també n'hi ha trams desapareguts darrere del progrés i la modernitat.

EL CAMÍ DE LA CROADA[1]

L'any 1244 Jaume I visità Xàtiva diverses vegades. Pel gener atorga una donació («del castell i vila de Quart i de l'alqueria anomenada Ladera, a l'hospital de Sant Vicens, màrtir de València») des de la ciutat de la Costera; torna ràpidament a Barcelona i, el 10 de març, el trobem de nou a Xàtiva preocupat pel setge de la població. Pocs dies després trepitjarà el Camí de Xàtiva en direcció a Biar; el 25 de març es troba a Almisra on signarà, l'endemà, el conegut tractat, i el dia 29 farà el camí contrari per retornar a Xàtiva seguint el mateix itinerari.

El 5 de setembre torna a ser a Biar (*«in exercitu de Biar»*), retorna a València i, a l'acabament de mes, Miret i Sans, al seu *Itinerari*,[2] el situa de nou *«in obsidione de Biar»* (al setge de Biar), «el millor castell d'aquella frontera». La *Crònica*[3] també ho relata: «E estiguem aqui be per III o per IIII dies, de la partida on hom ve de Otinyen a Biar, deça l·aygua […]».

Aquest camí reial d'anada i tornada entre Xàtiva i Biar és el nostre Camí de Xàtiva. I «la partida on hom ve d'Ontinyent a Biar» la situem tocant al Salze, vora la Torre de Negret i junt a la Venta de Soler que, possiblement, ja era un parador important en aquell moment medieval i també a l'itinerari musulmà.

EL CAMÍ MUSULMÀ[4]

Les fonts àrabs ja es fan ressò d'aquest camí. Al-Udhrí, en la seua *Geografia* de mitjan segle XI, diu: «[…] des de la ciutat de Múrcia fins a la ciutat d'Oriola hi ha una etapa; fins a l'alqueria d'Asp, una etapa; a Biar, una etapa; a la ciutat de Xàtiva, una etapa; […]».

El geògraf i viatger andalusí al-Idrïsï, al segle següent, escriu: «[…] al castell de Petrer hi ha una etapa de trenta-cinc milles; de Petrer al castell de Biar i després al castell d'Ontinyent hi ha trenta-sis milles; d'Ontinyent a Xàtiva, trenta milles […]». Aquestes «etapes», de «Biar a Xàtiva», «de Petrer al Castell de Biar i després al castell d'Ontinyent» o «d'Ontinyent a Xàtiva», són tot itineraris del nostre camí.

DOI 10.60940/plecsn199id9800580

Uns anys després, el poeta Safwan b. Idris,[5] ja a les acaballes del segle XII, fa un viatge de plaer per terres del Xarq al-Andalus. Va de Múrcia a València i de València a Múrcia i utilitza com a via de comunicació principal el Camí de Xàtiva. En el transcurs d'una de les etapes d'aquest viatge arriba, «a l'hora de la posta del sol», a Petrer. Continua el viatge durant tota la nit i, a primeres hores del matí, arriba a un lloc que ell anomena al-Yasiriyya, on fa una parada abans de continuar en camí tota aquesta jornada i arribar a Ontinyent ja quasi a la posta de sol. A Ontinyent passen una «nit esplèndida», diu, i al dia següent, quan comença la caiguda del sol, inicia de nou el viatge, també de nit, per arribar l'endemà, a l'eixida del sol, a Xàtiva.

Els viatgers musulmans dels segles XI i XII recorren un camí lineal per les valls, en alguns trams per a carruatges i en d'altres camí de ferradura per passar muntanyes, però tot envoltat per una trama viària complexa que permet l'accés a diferents indrets i poblacions. És un camí que serveix com a simple via de comunicació entre viles, com a eina de relació social, per desenvolupar activitats econòmiques, com a camí militar en algun moment o, quan el trepitja Safwan, un camí poètic i turístic.

ELS TOPÒNIMS DEL CAMÍ

I la toponímia? Encara s'usen els topònims que acompanyaven el camí? Tot el recorregut per les valls de Beneixama i Biar, per l'extrem de ponent de la Mariola Nord, manté el nom de Camí de Xàtiva. Abans d'arribar a la que fou frontera valenciana, venint de Múrcia, el camí és el Camino de los Valencianos; i en sentit contrari, d'Ontinyent a Biar, és el Camí de Biar.

La via traspassa la serra de Biar per la Penya-rúbia, l'antic port de Biar; franqueja la serra de la Solana de Beneixama per la Creueta de Biar (l'altet de les Salves) i entra a Xàtiva pel portet de Vernissa. Igual fa amb els rius: travessa el Vinalopó pel pas del Salze (l'al-Yasiriyya de Safwan) i passa el Clariano pel gual d'Ontinyent només eixir de la població, i després per Aielo.

De Biar eixim pel Portal de Xàtiva, amb l'ermita de sant Roc allí mateix, i entrem a la vila d'Ontinyent també pel Portal de Sant Roc, antigament de Sant Pere. Al tram de Biar a Ontinyent trobem diverses parades: una és la Venta de Soler tot just creuat el Vinalopó, a l'antiga al-Yasiriyya, al «camí que ve d'Ontinyent a Biar deçà l'aigua» del rei En Jaume; i a l'altre costat de la serra trobem la Venta Vella (la Venta de Tello) al recorregut per la Vallseca,[6] ja acostant-se a Ontinyent.

La Vallseca és una zona ombrienca de serra amb un important naixement d'aigua, intermitent, però amb un cabal (la font de la Vallseca) suficient per regar encara una xicoteta zona d'horta amb les seues ordenances de reg per regular-ne l'ús. I per què anomenar Vallseca una zona amb relativa abundància d'aigua? Aquest «seca» no parla de la mancança d'aigua, sinó que es refereix al topònim àrab *as sikka* que significa «via, camí». Aleshores, Vallseca seria «la vall del Camí», indicant que el nostre camí és un camí tan important que dona nom a una vall.

Després, el 1797, l'arquitecte ontinyentí Josef Tormo Menor[7] va dibuixar l'itinerari complet del Camí de Xàtiva per la vall de Beneixama, amb motiu del plet de segregació de termes entre Biar i aquella població. Al mapa veiem clarament l'antic port de Biar al «Collado de la Peñarrubia»; l'entrada del Camí de Xàtiva a la població de Biar; el pas del Vinalopó pel Salze i el recorregut en direcció a Ontinyent i després Xàtiva.

El 1999, Enric Guinot va publicar *Els fundadors del regne de València.* Alguns d'aquests fundadors van trepitjar el nostre camí: els repobladors del *Llibre del Repartiment*, els croats que van conformar la frontera valenciana, el mateix rei Jaume I, els traginers d'època moderna, els comerciants que abastien de productes locals el veïnat de la terra, aquells que van plantar vinyes, oliveres i ametlers, els qui van alçar marges de pedra seca, van situar heretats a les zones de conreu o van fer del seu territori la seua vida. El Camí de Xàtiva és un camí històric, cultural, social i fundacional que hem de recuperar. ■

Notes

1. José L. Pons i J. Puig, «El Camí de Xàtiva l'any 1257». Programa de Festes de Beneixama, 2002.

2. Joaquim Miret i Sans, *Itinerari de Jaume I. «El Conqueridor»*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007. Edició facsímil.

3. *Crònica de Jaume I*. Barcelona: Editorial Barcino.

4. J. L. Pons i J. Puig, «El Camí de Xàtiva durant época musulmana». Programa de Festes de Beneixama 2001.

5. Jasim Alubidi, «Dos viajes inéditos de Safwan b. Idris», *Sharq al-Andalus*, núm 10-11.

6. Mikel de Epalza, «La Vall d'Albaida musulmana», *Almaig,* 1988.

7. Joseph Tormo Menor, *Plan Topográfico que comprende…* Mapa, 1797. Arxiu Diputació de València.

DOI 10.60940/plecsn199id9800580

(ressenyes)

Xavier FERRÉ TRILL

Filosofia de les Assemblees Intercomarcals d'Estudiosos (1967-1971)

Benicarló: Onada Edicions, 2026. 258 p.

Aquesta obra és la continuació del llibre *Orígens de les Assemblees Intercomarcals d'Estudiosos (1950-1966)* publicat l'any 2023, igualment per Onada Edicions. Si a l'anterior Xavier Ferré analitzava l'evolució d'aquestes reunions endegades per cercles civils d'acció cultural sota el franquisme entre 1950 i 1966, en aquesta segona part aprofundeix en l'orientació i la transcendència que tingueren les trobades celebrades a Igualada (1967), Sabadell (1968), Reus (1969), Balaguer (1970), Mataró (1971) i Perpinyà-Alenyà (1971). Aquestes assemblees van contribuir decisivament a articular xarxes de col·laboració entre estudiosos, centres d'estudis i entitats culturals, com subratlla l'autor, «des de fora de l'acadèmia». S'hi debateren temes d'història i geografia comarcal i local del país, que més endavant esdevingueren línies d'investigació a les facultats universitàries.

Aquesta iniciativa d'impulsar el coneixement del territori a partir de la realitat local i comarcal, tanmateix, no era nova. Abans de la guerra ja havia estat un component indispensable de la incitació a la nacionalització del país per una bona part dels prohoms del catalanisme i, en primera persona, per Rovira i Virgili, de l'obra del qual Xavier Ferré és un dels principals coneixedors. També havia format part del projecte de reconstrucció nacional dels intel·lectuals republicans i noucentistes, molt present també en els rengles del moviment independentista des del seu inici. Efectivament, els plantejaments comarcalistes, «la dèria constant de la nostra gent culta i excursionista» de què parlava Antoni Gallardo i Garriga, en aquella conjuntura formaven part del bagatge del catalanisme, com un element ideològic prou destacat. El mapa comarcal es va convertir en «símbol identitari», en paraules de Jesús Burgueño, i esdevingué cavall de batalla del debat sobre la desaparició provincial, arran de la discussió sobre l'Estatut de Núria de 1931. Així es va crear, primer, el 16 de març de 1929, la Casa del Vallès, i més endavant, el 26 de juliol de 1933, la Lliga Comarcal de Catalunya, ambdues dirigides per Francesc Glanadell, no per casualitat seguidor dels plantejaments polítics de Daniel Cardona i Nosaltres Sols!

El fet que la preocupació per conèixer aquest primer cercle concèntric de la realitat local i comarcal no fos nova dins la nostra història no impedeix que, sota la situació d'emergència nacional imposada pel franquisme, adquirís a partir d'aquell moment un caire de vegades diferenciat i, en qualsevol cas, transcendental.

Enmig de la cruenta repressió dictatorial, la tasca dirigida a donar una mínima vertebració cultural i historiogràfica als territoris de parla catalana esdevenia acte de reafirmació de la catalanitat. Les Assemblees Intercomarcals d'Estudiosos, com a convenció científica anual de caràcter itinerant i vessant comarcalista, composta per determinats cercles d'intel·lectuals de renom, molts dels quals ja havien tirat endavant aquesta tasca de compromís cívic abans del franquisme, es transformaven així en espais de veritable resistència nacional. En aquest sentit, la principal aportació de l'exhaustiva recerca portada a terme per Xavier Ferré és possible que sigui la de posar sobre la taula el fruit fins ara silenciat del que foren aquestes assemblees. Ens referim, per exemple, a una conseqüència de l'afany de renovació entre els participants que subratlla l'historiador reusenc: l'èxit del relleu generacional que facilità l'aparició d'una nova fornada d'intel·lectuals catalans.

Aquesta nova intel·lectualitat era conscient de la importància de la historiografia local com a base de la historiografia nacional, principi que desbordà aquests cercles per arribar, com dèiem al començament, als àmbits universitaris. També va superar el provincianisme dins el qual el franquisme pretenia reduir l'àmbit cultural català, i contribuí a formar una consciència de país basada en el coneixement del territori i les realitats locals i comarcals, des de la profunda preocupació pels problemes de vertebració territorial i la hipertròfia barcelonina, un dels aspectes més crítics, sens dubte, per a la reconstrucció nacional avui dia.

En definitiva, gràcies al treball investigador de Xavier Ferré tenim ara l'oportunitat d'apropar-nos al procés de formació d'una de les bases fonamentals del que ha estat la construcció de la cultura catalana contemporània.

FERMÍ RUBIRALTA I CASAS. Llicenciat en Història contemporània per la UB i doctor en Ciència política per l'EHU. Societat Catalana d'Estudis Històrics

DOI 10.60940/plecsn199id9800581

Carlos MORUNO MOYANO
La ciutat de Tarragona i la irrupció a la contemporaneïtat (1814-1833)
Tarragona: Arola Editors, 2026. 252 p. Pròleg de Ramon Arnabat Mata. Col·lecció Llibres del Consell.

El llibre de Carlos Moruno Moyano omple un buit historiogràfic pendent a la ciutat de Tarragona. Com explicita Ramon Arnabat Mata al pròleg, el primer terç del segle XIX tarragoní ha quedat sovint oblidat entre dos episodis que concentren tota l'atenció: el setge napoleònic de 1811 i la Guerra Civil de 1936-1939. Així doncs, el Sexenni Absolutista (1814-1820) i la Dècada Ominosa (1823-1833) esdevenen uns anys de transició menor per a la ciutat, quan en realitat basteixen les estructures de la Tarragona contemporània. D'aquí parteix la hipòtesi central de la recerca: l'existència d'elements de continuïtat estructural que travessen i matisen les rigideses de la periodificació històrica i política tradicional. Cal destacar-ne l'enfocament, que defuig una praxi tradicional i aplica una perspectiva interdisciplinària i heterogènia. El resultat és una configuració en dos blocs: una primera part temàtica, i una segona cronològica i conjuntural.

En el primer bloc, l'autor dedica un capítol inicial a la discussió sobre la història local, eix central i enfocament principal del llibre, i en defensa l'analítica científica, en diàleg amb el gir postmodern, la microhistòria i la tradició catalana d'estudis locals impulsada per Josep Fontana o Pere Anguera.

Un dels aportaments més innovadors i originals de la monografia és l'estudi de la crisi climàtica i ambiental del primer terç del segle XIX. S'hi documenta un període d'excepcionalitat meteorològica entre 1812 i 1824, caracteritzat per temperatures gèlides, sequeres continuades, rogatives pro pluja, fams greus, epidèmies i altres fenòmens extrems. L'autor demostra com aquests factors ambientals condicionaren l'agricultura, la salubritat i la conflictivitat social. Paral·lelament, l'estudi de la reconstrucció urbana evidencia com la burgesia comercial tarragonina va aprofitar l'estat de la ciutat durant la postguerra napoleònica per promoure millores en el traçat urbà i en les infraestructures portuàries, garantint i consolidant línies de desenvolupament econòmic persistents, independentment del règim polític que hi hagués.

El segon bloc entra en el detall de les dinàmiques polítiques i institucionals. Pel que fa al Sexenni Absolutista (1814-1820), s'analitzen els intents fallits de restauració de l'Antic Règim, les fortes pressions fiscals i la resistència pagesa. El Trienni Liberal (1820-1823) es presenta com el moment clau d'irrupció a la contemporaneïtat, i se'n destaca la consecució de la capitalitat provincial de la ciutat, l'organització de la Milícia Nacional i la democratització municipal, un procés truncat per la invasió dels Cent Mil Fills de Sant Lluís. Finalment, trobem l'anàlisi de la Dècada Ominosa (1823-1833), on s'examina la repressió absolutista, els voluntaris reialistes, la insurrecció dels Malcontents (1827) i la gestió financera municipal.

No menys importants són els capítols dedicats a la societat i a la cultura (les vídues, l'educació, el teatre) i a la repressió absolutista, amb la persecució sistemàtica dels liberals durant la Dècada Ominosa, amb els quals es completa un relat que Ramon Arnabat qualifica de «polièdric». També és rellevant la limitació que s'assumeix des de bon principi: la concentració en els aspectes menys treballats (clima, urbanisme, demografia i societat) fa que la història política i econòmica quedi esbossada, però no deixa de ser rellevant. Aquesta és una tria conscient, argumentada, i no pas una mancança, cosa que fa original el present estudi.

Per acabar, aquest llibre no hauria estat possible sense una intensa recerca arxivística i posterior buidatge de fonts primàries: actes municipals de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona, els fons de la Companyia Cortadelles i les actes capitulars de la catedral, entre altres. Totes combinen la informació per contrastar la veu de l'ajuntament i dels sectors socials de la ciutat, des de la burgesia comercial fins al capítol catedralici.

En conclusió, l'obra de Carlos Moruno esdevé una referència historiogràfica que exposa com la història local aporta explicacions sobre els processos de transformació social i la construcció del món contemporani, concretament a Catalunya, des de la vila de Tarragona.

ALBERT MONTALBÁN ARENAS. Doctor en Història contemporània

DOI 10.60940/plecsn199id9800581

(tria de novetats)

Joan VINYES MIRALPEIX
Memòries d'un capellà apòstata

Girona: Editorial Gavarres, 2026. 300 p., 20 €.

Les memòries de Joan Vinyes (1918-2009) són rellevants i ben escrites. Es nota que l'exsacerdot, un cop va haver penjat els hàbits, va treballar en el món editorial. És un encert que comenci el llibre amb la reconstrucció de les famílies dels seus pares perquè van determinar la seva opció d'esdevenir sacerdot. Entre 1946 i 1950 va exercir a les parròquies d'Empúries i l'Escala. Explica amb franquesa els seus dubtes, crisis de fe i posicionaments personals durant la Guerra Civil i el franquisme. Però, sobretot, critica la hipocresia entorn del celibat i de la vida íntima dels clergues. La seva anàlisi final de les esglésies cristianes permet una reflexió seriosa entorn del fet religiós.

Dovella
Revista cultural de la Catalunya Central, núm. 142

Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 2026. 8 €.

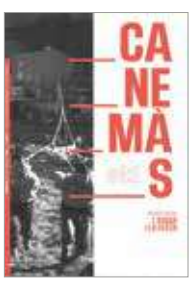
El número 142 de *Dovella* ofereix una nova selecció d'estudis dedicats a la història, el patrimoni i el territori de la Catalunya Central. Entre els treballs que inclou destaquen els dedicats al terme de Sant Fruitós de Bages i el Geoparc, al patrimoni ferroviari abandonat del Bages, a la implantació de les farineres entre 1861 i 1911, i a la trajectòria de la Societat Coral Harmonia de Navarcles. El volum manté així la vocació interdisciplinària i territorial característica de la revista.

Sanç I de Mallorca. El regne de Mallorca i la Mediterrània a l'inici del segle XIV. XXXIX Jornades d'Estudis Històrics Locals

Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2025. 15 €.

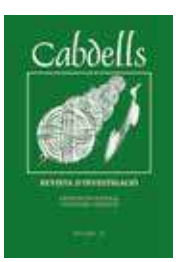
Aquest volum recull les aportacions de les XXXIX Jornades d'Estudis Històrics Locals, celebrades coincidint amb el setè centenari de la mort de Sanç I de Mallorca. Els diferents estudis analitzen el seu regnat i la situació del Regne de Mallorca al començament del segle xiv, amb especial atenció a la gestió política, les estructures socials i econòmiques i les relacions comercials i diplomàtiques dins l'espai mediterrani. El conjunt ofereix una revisió actualitzada d'aquest període de la història medieval mallorquina.

Canemàs
Revista de pensament associatiu i cultura popular, núm. 32

Ens de l'Associacionisme Cultural Català, 2026. 223 p., 12 €.

El número 32 de *Canemàs* dedica el dossier central, coordinat per Elena Espuny, a «L'aigua i la festa». Diverses aportacions estudien la presència de l'aigua en celebracions i pràctiques festives dels territoris de parla catalana, i es fixen en els seus usos rituals, simbòlics i comunitaris. El volum es completa amb les seccions habituals dedicades a l'associacionisme, el patrimoni immaterial i les transformacions contemporànies de la cultura popular.

Cabdells
Revista d'investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusech, núm. 23

Oliva: Associació Cultural Centelles i Riusech, 2025. 251 p., 10 €.

El número 23 de *Cabdells* reuneix vuit treballs centrats principalment en la història i el patrimoni d'Oliva. Els estudis aborden qüestions com la política municipal i la corrupció, la delimitació territorial entre Pego i Oliva, els orígens de la UD Oliva, la història de la formació professional, o diversos fons documentals i paisatges culturals. El volum incorpora també una proposta de millora ambiental del parc de Santa Anna i manté la vocació multidisciplinària de la revista.

DOI 10.60940/plecsn199id9800582

Josep MAS FERRER
Escola, alfabetització i consum literari a la Selva interior (1750-1905)
«Per no saber de llegir ni escriure...»
Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 2026. 139 p., 25 €.

Josep Mas Ferrer estudia l'evolució de l'educació, l'alfabetització i les pràctiques lectores a la Selva interior entre mitjan segle XVIII i començaments del XX. A partir de fonts com capítols matrimonials, testaments, inventaris *post mortem* i fons patrimonials, l'autor reconstrueix l'evolució de les taxes d'alfabetització i la presència dels llibres a les llars. L'obra combina història de l'educació, història social i història cultural des d'una perspectiva territorial.

Caramella
Revista de música i cultura popular, núm. 54
Prats de Lluçanès: Associació Caramella, 2026. 144 p., 10 €.

El número 54 de *Caramella* dedica la secció central a la cultura popular d'Eivissa i Formentera. El dossier ofereix aproximacions al repertori de flauta i tambor, la rondallística pitiüsa, la casa pagesa, el cant pagès, les festes i els balls tradicionals, alhora que n'analitza la continuïtat i les transformacions actuals. La revista inclou també un dossier especial dedicat a la XXX Trobada de Xeremiers i Fira de Lutiers de sa Pobla, amb el qual reforça l'atenció a la música i la cultura d'arrel.

Rafael LLORCA SIGNES, RIFI
Història de la música a Altea (1950-2024)
Volum 1
Altea: AEMABA, 2026. 308 p., 30 €.

Rafael Llorca Signes reconstrueix en aquest volum la història de la música moderna a Altea durant la segona meitat del segle XX i les primeres dècades del XXI. L'obra es basa en un ampli repertori fotogràfic, entrevistes i testimonis dels protagonistes per documentar músics, formacions i diferents manifestacions de la vida musical local. El llibre, que combina documentació històrica, memòria oral i recursos audiovisuals, incorpora també l'accés mitjançant codis QR a seleccions musicals.

Ramon PLANDIURA
L'Horta de Sant Josep
Memòria d'un col·legi vigatà
Figueres: Cal·lígraf, 2026. 83 p., 18 €.

Ramon Plandiura ha estat advocat especialitzat en qüestions del món de l'educació. En aquest llibre reflexiona sobre la seva escola, el Col·legi Sant Miquel de Vic. Si ho ha pogut fer amb rigor, explica, ha estat gràcies a la consulta de treballs d'història de l'educació, especialment els de Teresa Godayol. Com a recurs literari, fa ús d'un soliloqui amb el qual és el mateix col·legi que explica la seva història. També té present el paper de les institucions civils i eclesiàstiques per entendre el pes que té el col·legi en la vida de la ciutat i de tota la plana de Vic, des de la seva fundació l'any 1862 fins al dia d'avui.

Miquel RUBIÓ JORDANA
Història del Club de Futbol Vila-rodona
Centre d'Estudis del Gaià, 2026, 189 p., 15 €.

Aquest llibre està configurat en dues parts. La primera és la interpretació històrica, amb períodes molt ben definits i estudiats, acompanyada de la reproducció de documents i de moltes fotografies. La segona part la conformen uns annexos molt extensos formats per relacions de les juntes directives i moltíssimes alineacions dels equips que jugaren al llarg de gairebé cent anys. L'obra és fruit d'un treball que va guanyar el premi Josefina Cardó de Recerca Jove de l'Institut d'Estudis Vallencs.

DOI 10.60940/plecsn199id9800582

(taulell)
203

1
2
6
10
14
18
20
22
24

SUPLEMENT GRATUÏT DE LA REVISTA L'AVENÇ núm. 535

FRANCESC VISO. CCEPC

XV CONGRÉS DE LA CCEPC «INSTITUCIONS I PODERS EN L'ÀMBIT LOCAL». SEU DEL COMÚ D'ESCALDES ENGORDANY, 6, 7 I 8 DE NOVEMBRE DE 2026

El congrés, organitzat per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, l'Institut Ramon Muntaner i la Societat Andorrana de Ciències, es proposa aprofundir en l'estudi de les formes d'organització del poder en l'àmbit local, tant en les expressions institucionals com en les dinàmiques informals. L'esdeveniment abasta una cronologia àmplia (des de la baixa edat mitjana fins a l'actualitat) i dedica una atenció especial als períodes modern i contemporani.

El programa aborda qüestions com les institucions locals i la seva composició social i política, els mecanismes de poder no formal (incloent-hi el paper d'elits, famílies o moviments socials), les relacions entre centre i perifèria, i la construcció d'identitats locals. També farà èmfasi en la memòria i el patrimoni, tant material com immaterial, que es vinculen a aquestes dinàmiques de poder. El congrés es presenta com un espai de debat i recerca interdisciplinaris, obert a aportacions que contribueixin a reinterpretar les estructures de poder local i la seva evolució històrica en els territoris de parla catalana.

Comú d'Escaldes-Engordany des del pont sobre la Valira d'Orient al carrer de la Constitució.

El programa científic s'obre la tarda del divendres 6 de novembre amb la conferència inaugural d'Isidre Bartumeu (IEC). Les següents sessions s'estructuren en tres àmbits, que acolliran més d'una trentena de comunicacions.

Tarda de divendres 6 de novembre. **Àmbit 1. Institucions locals:** la fundació i organització d'institucions locals comunitàries i de govern; normatives i legislacions; trajectòria i conflictivitat; extracció social, professional i política dels membres; territorialitat i demarcació; identitat generada i patrimoni vinculat. Ponències de Josep Capdeferro (UPF) i Carles Gascón (UdA-IECAU).

Matí de dissabte 7 de novembre. **Àmbit 2. Poders no formals:** elits i notables, famílies i clans; grups de pressió i d'influència; pràctiques comunitàries coercitives; crítica i denúncia; dissidència i resistència; ideologies i partits; fulls volanders i premsa. Ponències de Joaquim M. Puigvert (UDG) i M. del Carmen Agulló (UV).

Tarda de dissabte 7 de novembre. **Àmbit 3. Centres i perifèries:** relacions o tensions de parròquies amb bisbes, cúries, capítols catedralicis, monestirs, etc.; d'universitats, comuns o ajuntaments amb vegueries, corregiments, diputacions, governs, etc.; de grups de pressió o partits organitzats amb direccions regionals o nacionals. Ponències de Pere Salas (UIB) i Jesús Millan (UV). Les sessions científiques es tanquen amb la taula rodona «**Dones, cultura popular i poder en l'àmbit local**», amb M. Carme Sanmartí (UVic-CECBLL), Verònica Gisbert (UV) i Andrea Florit. (UIB).

Com a activitat complementària, el diumenge 8 de novembre al matí s'ofereix una ruta històrica per Escaldes Engordany, a càrrec de la Societat Andorrana de Ciències.

Tota la informació del congrés a www.ccepc.cat i a www.irmu.org

Directors: Ramon Arnabat (URV), Josep Santesmases (Centre d'Estudis del Gaià), Coordinació d'aquest número: Antreu Ginés i Sànchez; Producció: L'Avenç; Disseny original: Can Seixanta; Tria de novetats: Carlos Moruno (IRMU); Dipòsit Legal: B. 47.520-76; ISSN 2339-6997

Consell de redacció: Victòria Almuni (C.E. Seniencs), Joan Busqueta (UdL), Bernat Campins (Institut d'Estudis Baleàrics), David Cao (P. Estudis Osonencs), Meritxell Ferré (Centre de Lectura de Reus), Narcís Figueras (UOC), Enric Garcia Domingo (M. Marítim Barcelona), Andreu Ginés i Sánchez (Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià), Oscar Jané (UAB), M. Carme Jiménez (IRMU), Manuel Lopez Esteve (UdL), Joan-Lluis Mas (Terra dels Avis, Cat. Nord), Jordi Morell (Taller d'Història del Clot), Manuel Pastor (Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià), Jaume Perarnau (Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya), Joaquim M. Puigvert (UdG), Teresa Reyes (Oficina Patrimoni Cultural - Diputació Barcelona), Enric Saguer (UdG), Carles Santacana (UB), Sebastià Serra (UIB), Ramon Ten (Fundació Bosch i Cardellach), Francesc Viso (CCEPC).

Consell assessor: Agustí Alcoberro (UB), Ferran Archilés (UV), Josep Casanovas (UVic-UCC), Montserrat Duch (URV), Enric Guinot (UV), Antonieta Jarne (UdL), Antoni Mas Forners (C.E. Repoblació Mallorquina. UIB), Marina Miquel (Subdirecció general del Patrimoni Arquitectònic, Arqueològic i Paleontològic), Conxita Mir (UdL), Vicent Olmos (UV), Joan Peytaví (UPVD), Santi Ponce (UVic-UCC), Joan Santacana (UB), Antoni Virgili (UAB).
http://www.irmu.org/projects/plecs.

Revista editada per:

Amb el suport de:

DOI 10.60940/plecsn199id9800583